

**В. Й. БОЧЕЛЮК
І. Ю. АНТОНЕНКО
А. В. ТУРУБАРОВА
М. С. ПАНОВ**

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ
В ОСВІТНЬО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ**

Монографія

Запоріжжя
2019

УДК 37.015.312:373.5:364-786-057.87
П 86

*Розглянуто кафедрою спеціальної педагогіки
та спеціальної психології протокол № 1 від 29.08. 2019 р.*

*Рекомендовано навчально-методичною радою КЗВО
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР
протокол № 3 від 12.11.2019 р.*

*Рекомендовано вченою радою КЗВО
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» ЗОР
протокол № 3 від 07.11.2019 р.*

Рецензенти:

О. В. Мамічева – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри логопедії та спеціальної психології Донбаського державного педагогічного університету;

О. П. Сергєєнкова – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Київського університету імені Бориса Грінченка.

Психолого-педагогічні умови розвитку особистості в освітньо-реабілітаційному просторі : монографія / укладачі: В. Й. Бочелюк, І. Ю. Антоненко, А. В. Турубарова, М. С. Панов, Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2019. 316 с.

ISBN 978-966-8157-73-8

Проаналізовано психолого-акмеологічні чинники особистісного становлення в системі ЗВО. Розкрито психолого-педагогічні умови розвитку особистості підлітка з обмеженими можливостями здоров'я та особистісний розвиток у системі психологічної реабілітації. Визначено соціально-психологічні основи управління та психологічні особливості розвитку навчально-реабілітаційної академії як освітньої організації. Виділено теоретико-методологічні засади дослідження психологічної підготовки керівників навчально-реабілітаційних закладів до взаємодії із психологічною службою.

Особливу увагу приділено психологічним особливостям впровадження системного підходу та психологічній готовності суб'єктів освітньої діяльності до участі в управлінні інноваційними процесами в навчально-реабілітаційній академії.

Для студентів, магістрів, аспірантів та викладачів закладів вищої освіти, керівників та педагогів навчально-реабілітаційних закладів, широкого кола читачів.

УДК 37.015.312:373.5:364-786-057.87

ISBN 978-966-8157-73-8

© Бочелюк В. Й., Антоненко І. Ю.,
Турубарова А. В., Панов М. С. 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГО-АКМЕОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ ЗВО.....	9
1.1. Компетентнісний підхід до особистісного становлення у ЗВО.....	9
1.2. Когнітивна рефлексія як чинник актуалізації особистості.....	15
1.3. Розвиток життєстійкості майбутнього фахівця в процесі його особистісно-професійного становлення.....	29
1.4. Концептуальна психолого-акмеологічна модель особистісного самотворення в умовах освітньо-реабілітаційного простору.....	34
Список використаних джерел.....	41
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОЮ АКАДЕМІЄЮ.....	45
2.1. Основні теоретико-методологічні підходи до організації управління в навчально-реабілітаційних закладах вищої освіти в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі.....	45
2.2. Структурно-функціональні засади системного управління навчально-реабілітаційним закладом вищої освіти як інноваційною відкритою системою.....	51
2.3. Психологічні аспекти управління навчально-реабілітаційною академією.....	60
Список використаних джерел.....	69
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ АКАДЕМІЇ ЯК ОСВІТНЬОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ.....	72
3.1. Теоретико-методологічні основи розвитку навчально- реабілітаційної академії як інноваційного закладу нового типу в системі освіти України.....	72
3.2. Психологічні особливості розвитку закладу реабілітаційного типу.....	87
3.3. Зміст розвитку навчально-реабілітаційної академії як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції.....	95
Список використаних джерел.....	106
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В УПРАВЛІННІ ІННОВАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНІЙ АКАДЕМІЇ.....	108
4.1. Загальна характеристика системного підходу в управлінні інноваційними процесами в навчально-реабілітаційних закладах.....	108

4.2. Психологічний аналіз основних елементів системного підходу в управлінні інноваційними процесами в навчально-реабілітаційній академії.....	127
4.3. Психологічні умови і фактори ефективного впровадження управління інноваційними процесами в навчально-реабілітаційній академії.....	137
Список використаних джерел.....	164
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ ІЗ ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я.....	
5.1. Вплив психолого-педагогічного супроводу на розвиток особистості підлітка з обмеженими можливостями здоров'я.....	167
5.2. Сімейне виховання як умова розвитку особистості підлітка з обмеженими можливостями здоров'я.....	185
5.3. Розвиток особистості підлітка в умовах міжособистісної взаємодії.....	194
5.4. Психолого-педагогічні умови становлення професійного самовизначення підлітка з особливими освітніми потребами.....	205
Список використаних джерел.....	213
РОЗДІЛ 6. АДАПТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я В СИСТЕМІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ.....	
6.1. Загальні положення та завдання психологічної реабілітації дітей з обмеженими можливостями здоров'я.....	216
6.2. Психокорекційні методи в системі психологічної реабілітації дітей та підлітків із особливими освітніми потребами.....	223
6.3. Особливості професійної взаємодії психолога з підлітками в умовах освітньо-реабілітаційного простору.....	240
Список використаних джерел.....	248
РОЗДІЛ 7. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ КЕРІВНИКІВ НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ВЗАЄМОДІЇ ІЗ ПСИХОЛОГІЧНОЮ СЛУЖБОЮ.....	
7.1. Сутність та специфіка управлінської взаємодії керівника навчально-реабілітаційного закладу із психологічною службою.....	251
7.2. Проблеми психологічної підготовки керівників навчально-реабілітаційних закладів до взаємодії із психологічною службою.....	256
7.3. Зміст і структура психологічної готовності керівника навчально-реабілітаційного закладу до взаємодії із психологічною службою.....	260

Список використаних джерел.....	266
РОЗДІЛ 8. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ	
ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДО УЧАСТІ В УПРАВЛІННІ	
ІННОВАЦІЙНИМИ ПРОЦЕСАМИ В НАВЧАЛЬНО-	
РЕАБІЛІТАЦІЙНІЙ АКАДЕМІЇ.....	270
8.1. Психологічна готовність суб'єктів освітньої діяльності	
до участі в управлінні навчально-реабілітаційним закладом.....	270
8.2. Зміст та структура психологічної готовності суб'єктів освітньої	
діяльності до участі в управлінні інноваційними процесами в	
навчально-реабілітаційній академії.....	285
8.3. Психологічна готовність учасників освітнього процесу	
до участі в управлінні навчально-реабілітаційною академією	
в умовах проблемної ситуації.....	292
Список використаних джерел.....	303
ВИСНОВКИ.....	308

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГО-АКМЕОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ ЗВО

1.1. Компетентнісний підхід до особистісного становлення у ЗВО

Зміни, що відбуваються в Україні, не можуть залишити поза увагою освітню систему, зокрема вищу школу, яка зіткнулася з низкою труднощів, пов'язаних з суперечностями між вимогами, що пред'являються до вищих навчальних закладів і реальної професійної діяльності; орієнтацією на високий рівень підготовки фахівців і рівнем опорних знань студентів; посиленням вимог до самостійної навчальної роботи студентів і недоліком у них знань і умінь з організації самостійної пізнавальної діяльності; репродуктивним характером системи освіти; стереотипною побудовою освітнього процесу тощо [5].

Ці труднощі обумовлені як зміненими вимогами до особистості та діяльності фахівця, так і недоліками в професійній підготовці, що відбуваються через зміни цілей освіти, пов'язані з входженням людини в соціальний світ, його продуктивної адаптації в ньому, вимагають забезпечення освітою більш повного, особистісно і соціально інтегрованого результату – компетентності.

Розгляд професійної компетентності в процесі професійної підготовки є необхідним, оскільки початковий етап формування компетентності якраз пов'язаний з процесом професійного навчання студента в системі ЗВО.

Такий підхід до освіти отримав назву компетентнісного, або СВ-підходу (competence-based education). Необхідність такого підходу обумовлена новими вимогами суспільства до молодого фахівця, який отримав вищу професійну освіту, серед яких не просто готовність до успішної діяльності, а готовність до діяльності в постійно мінливих умовах. Спеціаліст з вищою освітою повинен бути готовий до створення нового у своїй професійній діяльності. Компетентним фахівця з вищою освітою можна вважати лише тоді, коли він має уявлення не тільки про соціальну значущість своєї професійної діяльності, а й про можливі її негативні наслідки для природи, суспільства, миру на землі, тобто візьме на себе відповідальність за свою професійну діяльність. У результаті здобуття вищої освіти фахівець повинен стати компетентним – успішним і відповідальним – не тільки в сфері своєї професійної діяльності, а й привносити позитивні зміни в суспільство в цілому, звідси – компетентність – є реалізована освіченість.

Принципові зміни майже в усіх професіях; поява нових професій; зростання ролі горизонтальної мобільності протягом трудового життя; професіоналізація вищої освіти; виникнення феномена масовості вищої освіти; децентралізація економічної відповідальності; посилення ролі «особистісного розвитку»; скорочення соціального захисту громадян

сприяють переходу середньої та вищої освіти до компетентнісного підходу [4; 7].

Освітні стандарти, засновані на компетентнісному підході мають низку переваг:

- оптимальний обсяг інваріантних компонентів;
- компетенція виступає в якості потенціалу до дій;
- нові вимоги до особистості педагога: він повинен бути готовий до реалізації функцій організатора, вміти навчати і виховувати на власному прикладі.

Компетентнісний підхід передбачає створення умов для оволодіння комплексом компетенцій – потенціалу, здатності випускника до життя і стабільної діяльності в багатофакторному просторі [15].

Метою професійної освіти є не тільки оволодіння професією, спеціальністю, «але і в більш широкому сенсі компетентність, яка дає можливість справлятися з різними численними ситуаціями і працювати в групі» [26]. Ж. Делором (2006) сформульовано «чотири стовпи» – глобальні компетентності, на яких ґрунтується сучасна освіта: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити [17].

Вітчизняна психолого-педагогічна наука орієнтується на ціннісно-сміслову, змістовну, особистісну складові освіти, тому компетентнісний підхід не протиставляється традиційному, спрямованому на формування знань, і включає необхідність практико-орієнтованості, що суттєво збагачує її зміст особистісними компонентами [30; 32].

Проблема компетентності як властивості професіонала і її конкретних видів традиційно є однією з найважливіших в психолого-акмеологічних дослідженнях, оскільки компетентність є необхідною умовою професіоналізму особистості та діяльності. У педагогічній науці, психології та акмеології проведені як теоретичні, так і прикладні дослідження різних видів компетентності професійної, соціальної, психологічної, комунікативної, аутопсихологічної, соціально-психологічної, компетентності при здійсненні кадрової роботи та ін. Виявлено їх сутнісні характеристики, особливості організації педагогічного процесу, психологічна структура, психологічні та акмеологічні умови та чинники розвитку, однак недостатньо вивчені їх системні якості, властивості, механізми формування і розвитку, логічні взаємозв'язки видів компетентності, її найважливіші види, що представляють великий інтерес для практики в системі освіти.

Значущість акмеологічного підходу в професійну освіту полягає в спрямованості дослідних і формуючих впливів на актуалізацію творчого потенціалу студентів, підвищення у них професійної мотивації і мотивації до досягнення успіху в діяльності, що передбачає створення умов для освоєння прогресивних, сучасних методик і технологій навчання і виховання, самовиховання і саморозвитку [36].

Компетентність виступає одним з найважливіших властивостей професіоналізму, тобто виникає і розвивається в процесі професійної

діяльності людини. Модернізація сучасної освіти на основі багаторівневої системи вимагає розвитку у студентів різних компетенцій, що становлять надалі майбутню компетентність особистості та діяльності молодих фахівців.

Компетентність – поняття складне і неоднозначне, і різні автори акцентують свою увагу на різних аспектах і її видах.

Професійна компетентність в акмеологічному розумінні – це головний когнітивний компонент підсистем професіоналізму особистості та діяльності, що дозволяють виконувати професійну діяльність з високою продуктивністю. Таке визначення компетентності підводить до другого найважливішого компоненту компетентності – до успішності виконання діяльності. Тобто компетентність – це знання, що дозволяють людині виконувати діяльність максимально ефективно [43].

Більшість авторів, говорячи про психологічну структуру компетентності, передбачають здатність суб'єкта оперувати цим знанням, виявляти свою авторитетну думку з різних питань, використовувати його в своїй діяльності, особливо в нестандартних ситуаціях (С. Батишев, В. Введенський, Е. Зеєр, І. Лернер, Л. Мітіна, Г. Селевко).

Отже, «компетентність» включає два аспекти – когнітивний і операційний, нерозривно пов'язані між собою. В цьому випадку вона об'єднує в собі знання і здатність його реалізації (Е. Зеєр, 2005) [21].

Компетентність – інтегральна властивість, характеристика особистості, яка реалізує свій потенціал у професійній діяльності. Поряд зі знаннями, необхідні ще й мотивація до діяльності, і здатність реалізувати свій творчий і операційно-технологічний потенціал, трансформувати його в успішну діяльність.

А. Белкін (2004) більш широко розуміє компетентність, включаючи в поняття компетентності психологічні компоненти в структурі свідомості, систему інформації про найбільш істотні сторони життя і діяльності людини, що забезпечують його повноцінне соціальне буття. Компетентність у широкому сенсі слова сприяє успішності як професійної діяльності, так і життя людини загалом [10].

Сучасні дослідження компетентності розглядають її в сукупності когнітивних, діяльнісних, особистісних і соціально-психологічних компонентів. Низка авторів говорять про необхідність включення в структуру компетентності професійно важливих якостей: особистісних, ділових, здібностей, комунікативних якостей тощо. (М. Єршова, С. Молчанов, Дж. Равен, В. Сластьонін). Ціннісний компонент компетентності часто розглядається в єдності з мотиваційним (Е. Зеєр, І. Зимня). В акмеології акцент у визначенні компетентності діяльності та особистості робиться на тому, що вона пов'язана з процесами саморозвитку, самоактуалізації, самореалізації особистості (В. Болотов, В. Серіков, Е. Зеєр, Л. Мітіна). Компетентність передбачає розкриття творчого потенціалу особистості, її самоздійснення, самовдосконалення на основі системи її професійних і життєвих цінностей.

Через неоднозначність трактування самого поняття «компетентність», різноманітними є і спроби виділити її структуру. Низка авторів виділяють різні когнітивні, особистісні, діяльнісні та інші компоненти (Т. Єгорова, Е. Зеєр, І. Зимня, Т. Крюкова, Л. Мітіна, Г. Селевко.). Деякі описують структуру компетентності через різні її види, складові (С. Нечаєв, Н. Кузьміна). Треті зазначають, що компетентність містить низку взаємопов'язаних компетенцій (Н. Банько, А. Белкін, А. Новиков).

Згідно з концепцією І. Зимня (2013), структура компетентності включає: готовність до прояву компетентності (мотиваційний аспект); володіння знанням змісту компетентності (когнітивний аспект); досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях (поведінковий аспект); ставлення до змісту компетентності і об'єкта її застосування (ціннісно-смисловий аспект); емоційно-вольову регуляцію процесу і результату прояву компетентності [22].

Е. Зеєр (2003) зазначав, що компетентність включає не тільки когнітивну і операційно-технологічну складові, а й мотиваційну, етичну, соціальну та поведінкову, а також результати навчання у вигляді знань і умінь, системи ціннісних орієнтацій, звичок та ін.

Т. Крюкова (2009), вивчаючи професійну компетентність виділила такі структурно-функціональні компоненти: спеціальний (професійно-управлінська і професійно-кваліфікаційна компетентність); соціальний (соціально-психологічна і комунікативна компетентність); індивідуально-особистісний (акмеологічна і рефлексивна компетентність) [29].

Структуру професійної компетентності запропонувала А. Маркова: спеціальна або діяльнісна, яка передбачає володіння на високому рівні професійною діяльністю; соціальна, яка передбачає володіння способами спільної професійної діяльності і співпраці; особистісна (володіння способами самовираження і саморозвитку); індивідуальна (володіння прийомами самореалізації і саморозвитку індивідуальності в межах професії, здатність до творчого прояву своєї індивідуальності [34].

Заслуговує на увагу структура професійної компетентності, запропонована В. Соф'їною (2012). До складу професійної компетентності як складної системної характеристики особистості входять як компоненти (диференційно-психологічна компетентність; соціально-психологічна компетентність; аутопсихологічна компетентність; акмеологічна компетентність; управлінська компетентність; спеціальна компетентність; інформаційно-технологічна компетентність), так і елементи, що визначають кожен із зазначених компонентів: загальнокультурні компетенції (бакалаврів, магістрів), професійні компетенції (бакалаврів, магістрів), універсальні компетенції (фахівців, керівників), спеціальні компетенції (фахівців, керівників) [30].

Аутопсихологічна компетентність полягає в обізнаності про способи самовдосконалення, а також про сильні і слабкі сторони своєї власної

особистості і діяльності, і про те, що і як потрібно зробити, щоб підвищити якість своєї роботи.

Акмеологічна компетентність – знання критеріїв і факторів руху до вершин професіоналізму і створення акмецільових програм досягнення вершин професійної діяльності.

Спеціальна компетентність – знання інноваційних технологій, методів вирішення професійних завдань і вміння застосовувати свої знання у практичній діяльності, розвиваючи їх і удосконалюючи.

Управлінська компетентність – знання сучасних технологій управління та вміння ефективно застосовувати їх в практичній діяльності, розвиваючи та вдосконалюючи.

Інформаційно-технологічна компетентність – знання інформаційних комп'ютерних технологій і вміння використовувати їх у професійній діяльності.

Виходячи з вищезазначеного, професійна компетентність є складним, багатокомпонентним особистісно-професійним утворенням, яке сприяє успішності професійної діяльності, задіюючи різні сторони особистісно-професійного розвитку фахівця.

Узагальнивши різні трактування поняття «компетенція», можна сказати, що це певні внутрішні, потенційні, приховані психологічні новоутворення, які проявляються в компетентності особистості і обумовлюють успішне виконання професійної та соціально значущої діяльності, а також передбачають: узагальнені способи дій, діяльні здібності, які включають знання, уявлення, програми (алгоритми) дій, сукупність взаємопов'язаних смислових орієнтацій, знань, умінь, навичок, досвід, мотивацію, систему цінностей і відносин, емоційно-вольової компоненти (Е. Зеєр, І. Зимня, Г. Селевко).

Провідна роль у досягненні оптимістичних перспектив реформування освіти належить випереджаючому і системному розвитку його вищої ланки, у тому числі в площині встановлення взаємовигідних спадкоємних зв'язків між усіма освітніми системами.

Розглядаючи особистість як суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності, слід ґрунтуватися на єдності та взаємозв'язку типового та індивідуального, соціального і біологічно обумовленого, цілісного і елементарного, стійкого і динамічного, свідомого і несвідомого, об'єктивного і суб'єктивного.

Розуміння особистості як системи, що розвивається, є принципово важливим для вирішення проблеми формування професійної компетентності, оскільки дає змогу розглядати динаміку проявів у професійній діяльності фахівців особистісних властивостей, загальних і професійних знань, умінь і навичок, оцінювати якісно-кількісні показники успішності діяльності з позицій навчання, корекції, саморозвитку, самовдосконалення особистості (А. Деркач) [18].

У психології та акмеології під особистісно-професійним розвитком розуміється процес формування особистості (в широкому розумінні) і її професіоналізму в саморозвитку, навчанні, професійній діяльності і взаємодіях.

Особистість, діяльність, відносини, особистісний розвиток – найважливіші категорії психології і акмеології і в їх вивченні досягнуті чималі успіхи. Тому дослідження психологічних характеристик особистості, психологічних і акмеологічних закономірностей особистісно-професійного розвитку можуть внести істотний внесок в розробку комплексної проблеми розвитку професійної компетентності.

Ефективність діяльності випускників вишу багато в чому залежить від їх особистісно-ділових і професійно важливих якостей – відповідальності, ініціативності, волі, інтелекту, психічної стійкості тощо. Якщо випускник, діяльність якого пов'язана з прийняттям відповідальних рішень, не володіє належною життестійкістю, стресостійкістю і волею, то якими б у нього не були професійні знання і вміння, діяльність його навряд чи буде успішною. Або розвиток найважливіших психологічних умінь – спостережливості, проникливості, вміння управляти своїм станом, вміння здійснювати різні форми ділового спілкування тощо так само необхідно будь-якому фахівцю для досягнення високої ефективності діяльності.

Дослідження різних аспектів феномена «компетентність» привели до висновку, що успішність людини в професійній діяльності визначається позитивною професійною Я-концепцією.

Професійна Я-концепція – один з видів Я-концепції, набір характеристик самосприйняття, усвідомлюваних індивідом як відповідні професійного вибору, що включає в себе систему уявлень людини про себе як суб'єкта професійної діяльності та як особистості, призначену для реалізації тих чи інших за змістом смислових відносин людини до професії і забезпечують його власне функціонування, саморозвиток / самореалізацію в професії [20].

На думку С. Джанерьян, професійна Я-концепція як видове поняття Я-концепції визначає смислове ставлення людини до професії, знаходження глибинних смислів діяльності, що забезпечують регуляцію діяльності, взаємовідносин з професійним співтовариством, розвиток особистості в професійній сфері і включає: поведінковий (реальне професійна поведінка), когнітивний (уявлення про свої професійні якості, професійна самоефективність, уявлення про кар'єрні орієнтації, професійну затребуваність) і емоційний компоненти (самооцінка, професійна самооцінка, відчуття професійної затребуваності).

За спостереженнями вчених (А. Деркач, Н. Кузьміної, А. Реан) фактором позитивної мотивації саморозвитку і професійного саморозвитку може бути низька самооцінка результатів діяльності, якщо вона супроводжується високою самооцінкою свого потенціалу. Наведені позиції вчених щодо професійної Я-концепції доповнюють, і збагачують один одного, відображаючи динамічність цього феномена.

Формування виділених якостей особистості (суб'єктної позиції, позитивної професійної Я-концепції, адекватної самооцінки) необхідних для успіху в освітній і професійній кар'єрі можливі у реалізації принципів особистісно орієнтованого підходу, що орієнтує освіту на використання технологій розвиваючих потенціал особистості.

Процес формування фахової компетентності студентів у професійній освіті повинен будуватися на принципах особистісно орієнтованого підходу, який визнає особистість пріоритетною цінністю в системі освіти, що створюють умови: для заняття особистістю суб'єктної позиції, самоактуалізації, саморозвитку і самореалізації студентів в різних видах діяльності; розвитку здібностей студентів, придбання цінного досвіду міжособистісного і колективного взаємодії; проектування особистісно-значущого змісту професійної освіти; для залучення студентів в рефлексію кордонів і результатів своєї діяльності, визначення її успішності в суб'єкт-суб'єктній взаємодії учасників процесу професійної освіти; для самовизначення в обраній сфері професійної діяльності та планування кар'єри, готовності приймати самостійні і відповідальні рішення.

Таким чином, підготовка студентів в системі ЗВО має здійснюватися за двома взаємопов'язаними напрямками:

- підвищення рівня професійних знань і умінь;
- розвиток психологічних професійно важливих якостей і умінь.

Ці напрями є змістом особистісно-професійного розвитку, яке є основою професійного розвитку та особистісного становлення студентів. Моніторинг розвитку професійної компетентності в єдності з особистісно-професійного розвитком студентів дає змогу досліджувати динаміку розвитку професійної компетентності.

Узагальнюючи вищезазначене, зауважимо, що компетентність як системна, що динамічно розвивається, характеристика особистості, є ядром, інтегруючим розвиток всіх компонентів професійної компетентності, що забезпечує ефективну адаптацію студентів в подальшій системі діяльності (освітньої, професійної) і широту їх кругозору. Моніторинг розвитку професійної компетентності в єдності з особистісно-професійним розвитком студентів в освітній системі ЗВО дає змогу – дослідити: рівень професійних знань, умінь, особистісно-діяльнісних і психологічних якостей; розробляти моделі навчання з урахуванням стилю мислення і творчого потенціалу студентів; здійснювати контроль рівня професійних знань, умінь і навичок на різних етапах навчання студентів, констатувати динаміку розвитку професійної компетентності.

1.2. Когнітивна рефлексія як чинник актуалізації особистості

Особистісне становлення як когнітивно-рефлексивний процес є стрижневою проблемою, що постає на сьогодні в межах психології освіти, зокрема системи вищої освіти.

Формування соціокультурного простору передбачає складні процеси суспільного розвитку й необхідність доповнити зусилля по створенню високих технологій у наукомістких виробництвах підходами, що розкривають психологічний потенціал особистості, що забезпечують гуманістичну спрямованість соціальних процесів.

Аналіз психолого-акмеологічних досліджень за останні десять років показав, що вони відображають широкий спектр проблем, пов'язаних з розвитком особистості на етапі пізньої юності й ранньої дорослості (І. Базаркіна, Д. Баннікова, Н. Волобуєва, С. Гуров, Ю. Дерев'янка, О. Іванова, Д. Ісаєва, М. Маркова, Н. Миронова, Е. Огарьова, М. Титкова та ін.). Особливої уваги заслуговує студентська молодь.

Ця вікова група характеризується низкою проявів, пов'язаних з проблематикою особистісного самотворення: студентська молодь найбільш чутлива до тенденцій суспільного розвитку, спрямована в майбутнє, планує своє життя, використовуючи процеси антиципації, творчого самовираження. Акмеологічні дослідження різні аспекти оптимального розвитку студентської молоді, проте проблема особистісного самотворення в них представлена недостатньо.

Конструкт «особистісне самотворення» є, на наш погляд, ключовим для розкриття закономірностей творчих процесів, оскільки джерелом будь-яких «духовних продуктів» є глибинні перетворення внутрішнього світу індивідуальності в соціально значущих ситуаціях, що спонукають особистість до творчого самовираження.

Особистісне самотворення розглядається як складний акмефеномен, який знаходиться на перетині двох реальностей – внутрішньої, пов'язаної з активізацією особистісного потенціалу, і зовнішньої, пов'язаної зі значущими соціальними факторами, що спонукають особистість до проявів надситуативної творчої активності, що виходить за межі вимог повсякденної ситуації. Базові властивості психіки поєднують обидві реальності і відображаються в інтенціональному характері свідомості та діяльнісної природи рефлексивних процесів.

Інтенціональність (від лат. *intentio* – прагнення, увага) є іманентною спрямованістю на предмет або іманентною предметністю свідомості. Інтенціональність свідомості виявляється в рефлексії, яка завжди містить когнітивну складову. Як результат досягається безперечна оцінка власних станів, визначення значущості інформації, її сенсу для особистості.

Інтерпретація та оцінювання стану реалізується на основі когнітивних процесів. Когнітивно-рефлексивні процеси розглядаються як спосіб примноження психологічного потенціалу, як засіб розширення свідомості (О. Анісімов, В. Карпов, І. Семенов, С. Степанов, Г. Щедровицький та ін.). Рефлексивні процеси включені в будь-який творчий процес (М. Кашапов, А. Пономарьов, А. Рахімов, С. Толстов та ін.). Особливе значення має рефлексія адаптивних процесів, які за рахунок процесу «визначуваності» переходять до розряду продуктивних якостей особистості (А. Смирнов).

Особливе значення має рефлексія адаптивних процесів, які можуть бути переведені в розряд продуктивних якостей особистості. А. Смирнов зазначає, що «адаптивність визначається здатністю суб'єкта адекватно відображати ситуацію, що вимагають адаптації, хотіти змінити себе і певні параметри ситуації, вибудувати і реалізувати програму адаптивних змін, використовуючи власні компетенції, вольове регулювання власної поведінки». Слід зазначити, що «базовою якістю в структурі адаптивності особистості є суб'єктивний локус контролю». А. Смирнов зазначає, що «низька організованість структури на другому та п'ятому курсі свідчить про наявність кризи на цих курсах навчання» [50].

Свого часу А. Адлер писав, що «людина переживає реальність через ті значення, які він їй надає, – безпосередньо, як сприйняття, а щось інтерпретується в словах і символах» [1]. А. Луговський висунув припущення, що людина сприймає, інтерпретує і оцінює ситуацію на підставі належним чином структурованого суб'єктивного досвіду – персональних, властивих цій особистості конструктів [45]. Процес інтерпретації виділяє Р. М. Грановська як базовий у побудові моделі світу [16, с. 49, 210]. Поняття «інтерпретація» є тотожним з поняттям «рефлексія». Рефлексія є поясненням людиною своєї власної поведінки, станів, переживань тощо і як результат – оцінка власних станів.

Інтерпретація є інформаційним процесом, оскільки зменшує невизначеність, яка породжує безліч варіантів інтерпретації. Суть інтерпретації (досягнення визначеності) полягає також у визначенні значення інформації, її особистісного сенсу (оцінка). Інтерпретація і оцінка стану реалізується на основі когнітивних процесів. Когнітивна теорія емоцій свідчить, що виникнення почуттів можна уявити як функцію фізіологічного збудження (кількісний компонент емоції) і «відповідної» інтерпретації цього збудження (якісний компонент). Відповідно до теорії «продукти процесу пізнання використовуються для інтерпретації значення фізіологічних реакцій на зовнішні події» [33; 51].

Роль соціальних чинників, що спонукають особистість до розкриття своїх потенційних можливостей, проявляється в проблемних критичних соціально значущих ситуаціях.

Порівняння двох феноменів – захисної поведінки та особистісного самотворення показує, що феномен захисної поведінки – психологічний процес, що утримує регуляцію поведінки суб'єкта в області рівноважних станів, завдяки чому зовнішня ситуація вирішується без участі механізмів стресу – одного з провідних адаптаційних процесів. Феномен особистісного самотворення включає в себе механізми стресу як основного адаптаційного процесу, пов'язаного з перекладом психіки в критичний стан (В. В. Тонков, 1999, 2001). У критичному стані різко підвищуються можливості навчання, включаються механізми надситуативної активності (А. В. Петровський, 1996), що дають змогу задіяти нові ресурси і знайти вихід із ситуації життєвої невизначеності. Таким чином, соціальна

ситуація, що спонукає особистість до самотворення, визначається як проблемна критична соціально значуща.

Отже, процес вдосконалення особистості має подвійну детермінацію, при цьому вирішальну роль відіграє детермінація внутрішня. За визначенням А. Деркач, «не соціум діє на особистість, а особистість так використовує свої ресурси, щоб оптимізувати своє співвідношення з соціумом» [18]. Особливе значення в акмеології надається ресурсам особистості, які можуть реалізуватися в майбутньому.

Рефлексія (від лат. reflexio – звернення назад) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. У межах когнітивного підходу рефлексія розуміється як уміння суб'єкта виділяти, аналізувати й співвідносити з певною ситуацією власні дії.

На нашу думку, когнітивна рефлексія як засіб особистісного самотворення в освітньо-реабілітаційному просторі включає кілька рівнів: індивідний, пов'язаний з процесами означування в умовах освітнього процесу та реабілітації; індивідуальний, пов'язаний із засвоєнням родових архетипових форм реагування; особистісний, пов'язаний з розвитком основних структур самосвідомості.

У психології особистості виділені такі особливості, що характеризують роль індивідуальних якостей людини в регуляції поведінки особистості:

- при всій відмінності й своєрідності індивідних якостей, їх варіативності (будь то вікова чутливість, емоційна збудливість, інтроверсія, нейротизм) ці якості характеризують переважно формально-динамічні особливості поведінки особистості, енергетичний аспект протікання психічних процесів;

- індивідуальні якості (тип нервової системи, конституція, задатки, екстраверсія або інтроверсія тощо) визначають діапазон можливостей вибору тієї чи іншої діяльності в межах, що не мають соціально істотного пристосувального значення;

- коли людині про її індивідуальні якості говорять інші, ці якості «визначають», стають «знаками», відбувається їх символізація. Перетворення індивідуальних якостей у знаки докорінно змінює їх функцію в регуляції динаміки поведінки й розвитку особистості;

- використання індивідуальних якостей як «знаків», «засобів», за допомогою яких людина опановує і коригує свої індивідуальні особливості, лежить в основі походження індивідуальних стилів в онтогенезі поведінки особистості й відкриває великі можливості компенсації, корекції природних форм реагування індивіда про здобутті різних професій (А. Асмолов, Е. Климов, В. Мерлін). Процес «визначування» дає змогу переводити адаптивні властивості в продуктивні властивості особистості, розширюючи її творчі можливості. Засвоєння індивідуальних властивостей передбачає засвоєння загальнолюдських архетипових форм реагування, притаманних усім людям.

Поряд з індивідними властивостями (архетипами загального характеру) існують архетипічні утворення, що відображають досвід попередніх поколінь у родовій гілці конкретної людини. Про існування такого досвіду свідчать численні факти його пожвавлення і використання в груповій психотерапії і її класичній формі – психодрамі (Дж. Морено, Ф. Келлерман та ін.). У біосенсорній психології існує поняття «архетипічні матриці» (В. Тонков), що вказує на існування носіїв, які містять родовий досвід. У дослідженнях соціальної філософії існує конструкт «форми становлення особистості», який включає стадію індивіда, індивідуальності та особистості (Н. Ширшина, 1995) [55].

На нашу думку, враховуючи основну характеристику особистості – активної включеності в суспільнозначущі процеси, така типологізація є логічною. Так, засвоюючи архетипний родовий досвід, індивід набуває ознак індивідуальності, які відображають неповторний, унікальний «малюнок психічного реагування», який включає в себе, у тому числі особливості когнітивно-рефлексивних процесів.

Різне розуміння форм становлення особистості пов'язано з тим, що до сьогодні в психології немає загальноприйнятого визначення особистості, а теорії особистості акцентують на різних аспектах її буття. У зарубіжній психології розроблено такі теорії особистості: психодинамічна (З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг), феноменологічна (К. Роджерс), диспозиційна (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттелл), поведінкова (Дж. Уотсон, Б. Скінер), когнітивна (Дж. Келлі). З. Фрейд вказував на джерело спонукальної енергії, яка необхідна для життєвої активності людини (Id), і його співвідношення з системою цінностей, норм і правил (Superego), яке регулюється структурами Я (Ego). А. Адлер підкреслював цілісність, креативність і самовизначення сутності людини, рушійною силою розвитку якого є прагнення до переваги, до компенсації почуття неповноцінності, пережитого в дитинстві. К. Юнг розглядав лібідо як творчу життєву енергію, яка може сприяти постійному особистісному зростанню. В особистості К. Юнг виділяв три структури: его, особисте і колективне несвідоме. К. Роджерс відзначав, що людина інтерпретує реальність, вільна у прийнятті рішень і одночасно відповідальна за них, природа людини позитивна і спрямована на розвиток. Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттелл зазначали, що люди мають якісь схильності до реагування на різні ситуації. Дж. Уотсон і Б. Скінер відзначали, що поведінка людини детермінована зовнішніми обставинами. А. Бандура, Дж. Роттер відзначають, що поведінка людини регулюється не тільки зовнішніми, скільки внутрішніми факторами, такими як цілі, очікування, самосприйняття. Засновник когнітивного підходу Дж. Келлі акцентував, що на поведінку людини великий вплив мають когнітивні та інтелектуальні процеси. Дж. Келлі зазначав, що особистість – це те, як людина сприймає і тлумачить свій життєвий досвід [56].

У вітчизняній психології традиційно утвердилися три основні понятійні категорії, що відображають три аспекти існування людини:

«індивід», «особистість», «індивідуальність». В основі поняття «індивід», згідно з А. Леонтьєвим, лежить факт неподільності, цілісності й особливості кожної людини, що виникають вже на ранніх щаблях розвитку життя. Якщо індивідом народжуються, то «особистістю стають». Особистість характеризує людину з боку її взаємозв'язків з іншими людьми. А. Леонтьєв називав особистість «надчуттєвим утворенням», оскільки ці зв'язки і відносини з іншими людьми становлять особливу реальність, недоступну безпосередньому сприйняттю. Сутність особистості полягає в здатності людини діяти вільно, самотійно і відповідально. Особистість – це постійний розвиток. Індивідуальність (від лат. *individuum* – неподільне) – вищий рівень інтеграції людини на індивідному й особистісному рівнях. Індивідуальність одночасно фіксує своєрідність і неповторність людини як індивіда і як особистості. Розвиток індивідуальності – це життєвий шлях людини [52].

Згідно із суб'єктним підходом, який широко використовується в психології та акмеології, під суб'єктом розуміється особистість, яка виступає суб'єктом активності. В акмеології основною ознакою суб'єкта є здатність самовдосконалюватися, досягати оптимального рівня, ідеалу. Критерії суб'єктності, розроблені в акмеології, виступають у ролі контексту дослідження особистісного самотворення.

Суперечності між потенційними можливостями особистості і соціальними умовами, в яких відбувається реалізація цих можливостей, вирішуються за рахунок прагнення особистості так використовувати свої ресурси, щоб оптимізувати свої відносини з соціумом. Вирішальним є процес особистісного самовизначення, в якому особистість співвідносить свою базову активність (спрямовану на продовження роду, самореалізацію в соціумі, самопізнання і пізнання навколишнього світу) і свої усвідомлювані цілі і домагання в житті, які вона реалізує в конкретній життєвій ситуації.

За акмеологічними критеріями суб'єктності, активність особистості спрямована на розв'язання суперечностей між внутрішніми і зовнішніми умовами самотворення, передбачає свободу володіння внутрішніми й зовнішніми умовами за умов розвитку «Я»-концепції. Структура «Я» виділяється як базисне особистісне утворення, яке включає в себе дві складові: «Я»-образ і «Я»-концепцію. Формування «Я»-концепції відбувається пізніше, оскільки залежить від розвитку ідеалів. «Я»-концепція має більш гнучку і менш інерційну організацію, вона менш емоційно забарвлена і більш розсудлива, оскільки це не бачення свого образу, а ставлення до себе. Якщо «Я»-образ – просторова перцептивна схема, то «Я»-концепція – тимчасова організація; скоріше це – концептуальний план. Гармонія між «Я»-Образ і «Я»-концепцією, на думку Р. Грановської, визначається ставленням особистості до фундаментального обмеження – завершення життя [2].

Утім особистісний рівень когнітивної рефлексії, окрім характеристик особистості як суб'єкта активності, визначається низкою утворень,

пов'язаних із самосвідомістю особистості. Структура самосвідомості включає в себе низку психологічних утворень: спрямованість особистості, мотиваційно-сміслові відносини, смислову установку особистості, складові самосвідомості – самопізнання, самоідентифікацію, самовизначення. Л. Л. Антонюк, виділяючи інтенціональні властивості свідомості, зазначає: «За своєю рушійною силою інтенціональність не поступається мотивації. Інтенціональність свідомості забезпечує привласнення культури. Вона пов'язана з проєкцією особистості в культуру» [7, с. 38].

Спрямованість особистості у вітчизняній психології виступає її центральною характеристикою. У різних концепціях ця характеристика розкривається по-різному: «динамічна тенденція» (С. Рубінштейн), «змістоутворювальний мотив» (А. Леонтьєв), «домінуюче ставлення» (В. Мясіщев), «основна життєва спрямованість» (Б. Ананьєв), «динамічна організація сутнісних сил людини» (А. Прангвішвілі) [9]. Крім того, у сучасних дослідженнях розрізняють спрямованість індивіда і спрямованість особистості.

Смислова установка особистості являє собою форму вираження особистісного сенсу у вигляді готовності до здійснення певним чином спрямованої діяльності. Для того, щоб перебудувати смислові утворення, необхідно вийти за межі цих утворень і змінити їх діяльність.

Самосвідомість у сучасному розумінні – концептуальна модель власної особистості і побудова взаємодій з дійсністю на цій основі. Особливу роль у процесах особистісного самотворення відіграє самовизначення особистості, яке розуміється як «вибір і утвердження власної позиції в проблемних і критичних соціально значущих ситуаціях».

Таким чином, вищезазначені рівні когнітивної рефлексії (індивідний, індивідуальний, особистісний) забезпечують процес особистісного самотворення.

Значущими є дослідження механізмів рефлексії, традиційно пов'язаних із запитом практики навчання і виховання (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Б. Ананьєв, І. Семенов, Ю. Степанов та ін.). У численних дослідженнях творчості як розумового процесу (А. Брушлинський, В. Давидов, А. Матюшкін, Я. Пономарьов, А. Рахімов, С. Рубінштейн та ін.) встановлено, що його результатом є не тільки інтелектуальні новоутворення, а й значущість особистісної зумовленості мислення.

У кінці ХХ ст. утворилися нові галузі людинознавства: рефлексивна психологія, рефлексивна акмеологія, рефлексивна педагогіка, які тісно взаємодіють у вивченні й розвитку творчості (І. Семенов, 2011) [48]. В. Лепоцький зазначає, що «для розуміння суб'єкта свідомості особливо істотно, що саме в рефлексії він формує і змінює свої цілі (мету діяльності, спілкування, поведінки, споглядання та інших видів активності)» [31].

Відповідно до функцій, які виконує рефлексія в різних ситуаціях, розрізняють такі види: *ситуативна рефлексія*, що виступає у вигляді «мотивувань» і «самооцінок», які забезпечують безпосередню включеність

суб'єкта в ситуацію, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається; *ретроспективна рефлексія* служить для аналізу вже виконаної діяльності та подій, що мали місце в минулому; *проспективна рефлексія* включає в себе роздуми про майбутню діяльність, уявлення про хід діяльності, планування, вибір найефективніших способів її здійснення, а також прогнозування можливих її результатів. Психологічною характеристикою рефлексії, згідно з А. Россохіним, є здатність рефлексії змінювати зміст свідомості і структуру свідомості [47].

Механізми рефлексії найбільше досліджені в межах так званої «теорії кооперативної діяльності» (Г. Щедровицький, Н. Алексєєв, О. Анісімов, А. Тюков, В. Рубцов та ін). Механізм рефлексії містить шість основних компонентів: рефлексивний вихід, інтенціональність, первинна категоризація, конструювання системи рефлексивних ресурсів, схематизація рефлексивного змісту, об'єктивація рефлексивного змісту.

Ю. Кулюткін виділяє в особистості людини дві функції: «Я-виконавець» і «Я-контролер», які проявляються на різних рівнях рефлексивного відображення.

Особистісно-сміслова модель рефлексії (в розробці І. Семенова), описує послідовну зміну типів здійснення «Я»: репродукція стереотипів, регресія переживання, кульмінація натхнення, прогресія самосвідомості, продукція інновації. Динаміка зазначених процесів можна порівняти з динамікою процесу особистісного самотворення.

Таким чином, стан особистісного самотворення є інтегративним утворенням, яке координує всі процеси, що забезпечують особистісне самотворення і виконує сполучну роль між процесами і властивостями особистості. Йдеться не просто про когнітивну рефлексію, а про когнітивно-регуляторну рефлексію, яка виступає як засіб особистісного самотворення [361]. Крім механізмів рефлексії, необхідно вирізнити співвідношення емоційної та пізнавальної сфери психіки, роль емоційних станів у регуляції когнітивних процесів, розкрити зміст категорії «взаємодія», яка описує взаємозв'язок когнітивних процесів і психічних станів.

Ідею про те, що емоційна і пізнавальна сфери психіки нерозривно пов'язані й повинні досліджуватися разом, вперше сформулювали С. Рубінштейн та Л. Виготський. С. Рубінштейн зазначав, що «справжньою одиницею психічного повинен служити цілісний акт відображення суб'єктом того чи іншого об'єкта». Водночас К. Ізард зазначає, що емоційні стани часто пов'язані з ментальними образами, утворюючи афективно-когнітивні структури, причому емоційна складова забезпечує мотиваційний заряд структури [23]. Найвиразніше взаємозв'язок когнітивних процесів і психічних станів виявляється в змінених станах. Ч. Тарт у визначенні «зміненого стану свідомості» вказує, що одним з його найважливіших категоріальних ознак є зміна якості ментальних процесів.

Взаємозв'язок когнітивних процесів і психічних станів описується категорією «взаємодія». Взаємодія завжди пов'язана з подоланням

невизначеності, що передбачає механізми прийняття рішень, інтерпретації, рефлексії, планування, антиципації, що дають змогу переводити невизначеність у визначеність або зменшувати ймовірність невизначеності в майбутньому. Подолання невизначеності як інформаційно-енергетичного бар'єру веде до розвитку біологічних і соціальних систем, у тому числі й особистості.

Для диференціації якісних форм взаємодії Я. Пономарьов виділяє такі критерії: організація структури взаємодіючої системи (якісний критерій) і латентний період (кількісний критерій), який виражає природну одиницю часу, властиву тій чи іншій формі взаємодії. Отже, час може розглядатися як процесуальна сторона взаємодії. Виділяються «зовнішні» і «внутрішні» взаємодії. Зовнішні передбачають реорганізацію структур компонентів за допомогою внутрішніх. Умовою будь-якого процесу взаємодії є певна неврівноваженість компонентів у сформованій системі, викликана як зовнішніми впливами, так і процесами всередині компонента. Будь-яка зміна стану одного з компонентів призводить до зміни відносин між компонентами, виступаючи приводом до їх взаємодії. Описані Я. Пономарьовим особливості взаємодії містять у собі тенденцію до розвитку системи, оскільки її рівновага ніколи не залишається статичною, а зберігається лише в динаміці. «Розвиток як спосіб існування системи взаємодіючих систем пов'язаний з перебудовою конкретної системи, з утворенням якісно нових тимчасових і просторових структур» [41].

Категорія «взаємодія» є ключовою при описі процесів особистісного самотворення в значущих ситуаціях соціальної взаємодії. Отже, послідовна зміна типів здійснення «Я» в процесі вирішення творчих завдань в умовах проблемно-конфліктної ситуації може розглядатися як аналог психологічних механізмів особистісного самотворення.

Інтегральні властивості особистості й відносини впливають на всі психічні процеси (явища) і проявляються в емоційних реакціях. У низці досліджень зазначено, що опосередкованою ланкою відносин, станів і когнітивних процесів є переживання суб'єкта. Переживання виступають механізмом саморегуляції в складній системі «процес – стан». (Б. Вяткін, Л. Дорфман та ін.) [14; 19].

Серед сучасних досліджень динамічна сторона відносин станів і когнітивних процесів найбільш повно представлена в працях А. Прохорова. Встановлено, що існує три типи впливу психічних станів на когнітивні процеси (часовий інтервал година-день): «наскрізні» стани, що впливають на протязі всього психічного процесу (забезпечують тло); стани, що впливають на розгортання психічного процесу, що є «пусковими»; стану, що забезпечують середину процесу; стану, що впливають на завершення процесу [42].

Важливою характеристикою є рівень стану. Т. Немчин, вивчаючи стану нервово-психічної напруги, виділяє три рівні нервово-психічної напруги, з яких найбільш інформативними є «помірна» й «надмірна» напруга. При помірному напруженні зростає ефективність основних

властивостей уваги: збільшується обсяг, стійкість, концентрація уваги. Поліпшуються також показники короткочасної пам'яті і логічного мислення. При надмірній напрузі спостерігалось значне зниження показників обсягу, стійкості, концентрації, переключення уваги, відбувається дезорганізація когнітивної діяльності суб'єкта [39]. Водночас Л. Китаєв-Смик зауважив, що на тлі стресового стану можливо не тільки погіршення показників когнітивних процесів, а й значне їх покращення відповідно до показників участі цих функцій в діяльності (при схоронності мотиваційних чинників) [25]. Крім того, суттєве значення для процесу особистісного самотворення мають дані про функціональної асиметрії позитивних і негативних психічних станів. Негативні стани (дистрес, тривога, страх, лінь, втому і ін.), зазвичай, пов'язані з дезорганізацією когнітивних процесів і зниженням їх продуктивності. Позитивні емоційні стани (спокою, інтересу, радості, любові, задоволеності ін.), навпаки, можуть бути важливим джерелом підвищення інтелектуальної ефективності людини.

Джерелом розвитку особистісного самотворення є психологічний потенціал особистості, під яким розуміється «рівень сформованості її психічних властивостей і якостей, що в сукупності є резервом підвищення ефективності діяльності, подальшого розвитку і творчого прояву» (А. Караєв, В. Зверєв, В. Гілл, 2008).

На думку авторів, «особистість отримує свою структуру з видової будови людської діяльності та характеризується п'ятьма потенціалами: пізнавальним, ціннісним, творчим (творчим, продуктивним), комунікативним і художнім (естетичним)». Творчий потенціал особистості пов'язаний «з отриманими нею і самостійно виробленими вміннями й навичками, здібностями до творчої і (або) руйнівної, продуктивної або репродуктивної дії, і рівнем їх реалізації в певній сфері діяльності».

Механізм реалізації творчого потенціалу заснований на трьох рівнях участі психіки в життєдіяльності індивіда та особистості: психобіологічному, психосоціальному і психогностичному.

Сучасні концепції, створені на межі ХХ і ХХІ ст., дають можливість охарактеризувати кожен рівень, використовуючи загальну підставу, оскільки всі концепції спрямовані на дослідження цілісної природи психіки й особистості з урахуванням принципу активності суб'єкта діяльності (В. Аллахвердов, В. Балін, Л. Веккер, Р. Грановська, В. Колесов, О. Мотков, В. Моросанова, В. Петровський, В. Пономаренко та ін.). Кожна концепція дає уявлення про природу психічного та інших аспектів розвитку особистості. Проблему особистісного самотворення в цих концепціях не досліджено, втім їх окремі положення можна враховувати для виділення концептуально значущих уявлень про роль когнітивно-рефлексивних процесів, що опосередковано виявляють інтенціональну природу психічного цілого в процесах особистісного самотворення.

Психобіологічний рівень психіки і особистості подано в концепції психічного відображення В. Баліна (2013). Використовуючи поняття «інваріант», В. Балін зазначає, що «отримання інваріантних характеристик

навколишнього середовища – основний спосіб її аналізу, який здійснюється шляхом поєднання потоків різнохарактерної (різноmodalної) інформації». «Інваріантність» розуміється як незалежність результатів від форм відображення та від суб'єкта відображення і є одним з властивостей психічного відображення.

Ключове (для дослідження особистісного самотворення) поняття «взаємодія» в концепції психічного відображення пов'язане з поняттям «адаптація». В. Балін зазначає: «Адаптація складається з безлічі актів взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем. Поодиноким актом складається з відображення і регуляції». Процес налаштування на середовище, – відзначає В. Балін, – ми називаємо регуляцією стану. Фонові явища завжди виконують функцію регуляції на противагу «фігурі», яка є відображенням. Відображення та регуляція – два боки одного явища – адаптації. Для адекватної адаптації до середовища в психологічному цілому обов'язково повинна бути домінанта. Тільки тоді може виникнути усвідомлення навколишнього середовища, тоді психічне ціле стане дієвим. «Несвідоме» стає «свідомим» тільки тоді, коли усвідомлювана ситуація або явище акцентуються, стають нерівноважними несиметричними, напруженими, поляризованими [32, с. 18, 295, 322, 331, 360-361]. Таким чином, на психобіологічному рівні процеси особистісного самотворення виступають як адаптаційні процеси, що мають глибоке психобіологічне коріння.

Л. Веккер у єдиній теорії психічних процесів на основі аналізу когнітивних процесів також виділяє інваріантні властивості психічного цілого, показуючи, що «найбільш універсальні, родові властивості психічних явищ пов'язані з їх просторово-часовою організацією, що різко відрізняється від просторово-часової організації процесів нервового збудження, розташованих по той бік психофізіологічного перетину» [12, с. 664-666]. Відтак процес особистісного самотворення є просторово-часовим розгалуженням психологічного потенціалу особистості.

О. Мотков (2007) в інтегральній концепції психіки та особистості, заснованій на «уявленнях про її біосоціальну природу, яка визнається більшістю зарубіжних і низкою вітчизняних психологів», зазначає, що «психіка є саморегуляторною системою, що має в своєму складі дві основні взаємодіючі частини: керуючу психіку і виконавчу психіку» [38, с. 169, 226]. Виявлено чотири пари полярних базових прагнень (потреб), що складають природне ядро. Підґрунтям особистості, всього внутрішнього світу людини є:

- бажання жити і продовжувати життя – прагнення померти (прагнення до саморуйнування);
- прагнення до сили особистості, тобто до високої самооцінки й впевненості в собі, до самоповаги – тенденція до слабкості особистості, тобто до заниження самооцінки, до невпевненості;
- прагнення до свободи (до самостійності) – тенденція до залежності від інших;

– прагнення до розвитку, до самореалізації – прагнення уникати будь-яких змін у своїх бажаннях, відносинах, цінностях, цілях тощо (тенденція до стереотипного функціонування).

Для проблематики особистісного самотворення важливо, що «перший полюс кожної пари цих прагнень – життєстверджувальні тенденції, є потенційно продуктивними з точки зору забезпечення психічного, фізичного та духовного здоров'я, більш повної і гармонійної самореалізації природних можливостей людини. Це позитивні спонукання особистості. Другий полюс кожної пари – це потенційно дезаптуючі, життєзнижувальні тенденції, що блокують у кінцевому результаті при своїй сильній вираженості процес прогресивного розвитку та самореалізації людини, пригнічують її здоров'я».

Таким чином, можна вважати, що психобіологічний рівень особистісного самотворення забезпечується такими базовими властивостями психічного цілого, як інваріантність і інтегративність сприйняття; адаптивність психічних процесів, що включають відображення і регуляцію; набір базових психологічних потреб – чотири біполярні конструкти, що визначають спрямованість особистості на самотворення або саморуйнування.

Психосоціальний рівень психіки й особистості може бути представлений рефлексивними процесами, процесами самосвідомості та саморегуляції поведінки, ставленням до життя й ризику, надситуативною активністю особистості. А. Карпов, досліджуючи психологію рефлексивних механізмів діяльності, зазначає: «У структурі психіки рефлексивні процеси, що спрямовуються суб'єктом, є внутрішньою діяльністю, яка виконує генеративну, трансформаційну функції. Рефлексія проявляється як уявність у свідомості людини механізмів і форм довільного контролю над процесами генерації інформації, її розвитку та функціонування. Ця інформація порівнюється з наявною у суб'єкта моделлю майбутнього (в цьому, згідно з цим підходом, полягає мета рефлексії). На основі такого прогнозу виробляється план дії, здійснюється активне управління своєю (і чужою) поведінкою, спрямованою на вирішення певного завдання». Процеси, спрямовані на організацію і регуляцію активності (поведінки і діяльності), А. В. Карпов виносить до класу інтегральних процесів. Специфічна особливість інтегральних процесів полягає в тому, що «будь-який з інтегральних процесів залежно від конкретної ситуації може ставати провідним і організовувати всі інші інтегральні процеси, підпорядковувати їх» [24, с. 36-37, 55, 89, 92-93].

Отже, інтегральні процеси забезпечують цілісність суб'єктної активності особистості, а трансформаційні та генеративні властивості когнітивно-рефлексивних процесів – її продуктивність на рівні процесів самотворення, міжособистісної взаємодії, творення «духовних продуктів».

В. Моросанова розглядає співвідношення понять «суб'єкт» і «особистість», які позначають різні боки світу індивідуальності людини. «Взаємодіючи, вони формують внутрішній світ і його прояви в поведінці людини, причому – суб'єктні змінні – з боку особливостей саморегуляції, з

боку досягнення цілей суб'єктної активності, а особистісні – як з боку змісту цілей активності, так і з точки зору надання індивідуальної своєрідності особливостям їх досягнення» [37, с. 7]. Самосвідомість – «частина свідомості людини, яка містить у більш-менш усвідомленій формі його уявлення про себе, своє ставлення до інших людей і навколишнього світу». Відзначаючи регуляторну роль ціннісних орієнтацій, В. Моросанова зазначає, що «саме вони, будучи показником загальної спрямованості особистості, її життєвих прагнень, ставлення до тих чи інших сторін життя, несуть у собі смислові схеми поведінки». Специфіка саморегуляції полягає в тому, що «вона може починатися в часі раніше, ніж сама активність (наприклад, процеси антиципації, доналаштування, все, що відноситься до процесів моделювання та планування)». «Психічна саморегуляція як власне регуляторний процес є подоланням суб'єктом інформаційної невизначеності в кожній окремій ланці при їх інформаційному узгодженні» [37, с. 6, 35, 44, 67]. Отже, самосвідомість особистості, її спрямованість і система ціннісних орієнтацій визначають особистісний компонент процесів самотворення, а процеси саморегуляції – суб'єктний.

Характер активності суб'єкта проявляється в його індивідуальному стилі. У загальній формі характеристики індивідуального стилю подано Є. Клімовим, який виділив особливості, що сприяють досягненню успіху (сильна сторона стилю), і особливості, які не сприяють досягненню успіху (слабка сторона), а також виникають через необхідність компенсаторних відносин між сильною і слабкою стороною стилю [27]. Так співвідношення «сильної» і «слабкої» сторін особистісного самотворення задають широкий континуум можливих варіантів їх взаємокомпенсації і забезпечують різноманіття індивідуальних стилів особистісного самотворення.

Ставлення до життя і ризик (Д. Колесов і В. Пономаренко, 2008) – дві категорії, що мають значення для опису процесу особистісного самотворення в граничних ситуаціях. У професіях, пов'язаних з ризиком, особливо гостро постають питання ставлення до життя і смерті, виявляються закономірності, які залишаються прихованими в повсякденному житті. В основі концепції лежить поняття «спрямованість». «Спрямованість індивіда – підтримання його життя з найбільшою в конкретній ситуації надійністю; при цьому активність індивіда розподіляється по об'єктах чотирьох базисних потреб (харчової, безпеки, статевої, інформаційної). Спрямованість особистості слід співвідносити з потребами особистості. Базисні «особистісні потреби» – це потреба в самоствердженні і самореалізації». «Потреба в самоствердженні пов'язана з визнанням, а потреба в самореалізації з досягненням. Вочевидь, особистісний сенс для індивіда завжди пов'язаний з мірою задоволення саме домінуючої особистісної потреби, а не однієї з інших індивідуальних потреб». Ризик більше пов'язаний з потребою в самоствердженні, а самореалізація, як правило, пов'язана з менш «силовими» і більш інноваційними способами дій і мотивами [28, с. 4]. Таким чином, характерне для професій ризику співвідношення спрямованості індивіда і

спрямованості особистості дає уявлення про психологічні механізми, які зумовлюють характер вибору особистості її провідних потреб і ризику, пов'язаного з їх реалізацією.

В. Петровський, досліджуючи закономірності розвитку особистості, сформулював парадигму суб'єктності. Парадигма суб'єктності включає концепцію надситуативної активності, в якій розкрита динамічна сторона суб'єктності – механізми породження життєвої активності. «Суб'єктність людини, справжня самопричинність його у взаєминах зі світом, обумовлена тим, що людина готова відповідати перед собою за неадаптивні наслідки власних дій». «Надситуативно» ... може означати поєднання моментів прийняття ситуації і подолання її. В. Петровський зазначає, що «в фактах активного неадаптивного виходу за межі звіданого й заданого проявляється власне суб'єктність, тенденція людини діяти в напрямі самооцінювання як носія «вільної причинності». Виділено потребу самоусвідомлення, тобто, створення індивідом свого Я як суб'єкта діяльності і потребу бути особистістю – потребу персоналізації. Крім індивідуального в здатності персоналізації закладено й загальне. Воно проявляється в передачі складових соціального досвіду, зразків поведінки, норм, психологічних знарядь і разом з тим власної активності суб'єкта оточуючим людям [40, с. 84, 145, 151, 160, 228].

Психогностичний рівень психіки й особистості пов'язаний з побудовою Моделі Світу (образу світу) і формуванням «Я-концепції», а також засадами негативного неусвідомленого й усвідомленого позитивного вибору. Н. Реріхом визначено, що «психіка як система управління поведінкою людини містить віртуальний образ навколишнього середовища – Модель Світу, інформаційні утворення якої функціонують за особливими законами, не завжди відповідними відомим нам законам зовнішнього середовища, однак цей віртуальний світ у житті людини відіграє фундаментальну роль, визначаючи якість життя» [46, с. 180-181]. Модель Світу включає в себе систему цінностей особистості, що визначає особисті пріоритети.

В. Франкл розділив цінності на три групи: творчості, переживання і відносини. Перші – це те, що людина дає світу в своїх творіннях, другі – що він бере від світу в свої переживання, треті – позиція, яку він займає по відношенню до свого скрутного становища, якщо не може змінити його [54, с. 34].

Р. Грановська, досліджуючи психологічний захист, розкриває зміст поняття «Модель Світу», виходячи з тези, що «основна структура Моделі Світу – ієрархія, піраміда з вузлових сегментів, звернена вершиною вгору, а її елементи функціонують відповідно до їх місця в цій структурі». Серед цілей, що структурують Модель Світу, виділяють особливо цінні – ідеали. Ідеал, як надцінна ідея, збирає, концентрує в собі найбільшу енергію – резерви всіх нижчих поверхів ієрархії – і може активізувати уявлення про бажане майбутнє, про особисті перспективи в соціальному й моральному аспектах. Активізуючи вічні ідеали, людина знаходить стійкість, що дає змогу зберігати цілеспрямованість в життєвих катаклізмах». Модель Світу

виступає як психологічний інтерпретаційний механізм, що визначає сприйняття особистості в конкретній ситуації на основі минулого досвіду і здатності співвідносити його з подіями майбутнього.

У процесі особистісного самотворення як значущий минулий досвід виступає не завжди усвідомлюваний досвід використання когнітивно-рефлексивних процесів, що опосередковано відображають інтенціональні властивості психічного цілого.

Вивчаючи механізми побудови моделей, що відображають реальність, В. Аллахвердов зазначає, що процес пізнання відбувається не за фізіологічними законами, психіка виступає як спосіб, створений природою для оцінки істинності побудованих моделей. «Психічна діяльність не спрямована на відображення зовнішнього світу і регуляцію діяльності. За своєю суттю психічна діяльність – перевірна діяльність». «Неусвідомлений негативний вибір» – емпірично відкритий В. Аллахвердовим феномен, який теоретично не може бути пояснений з позицій існуючих концепцій. «Процес забування є процесом прийняття рішення про невідтворення тих чи інших поданих для запам'ятовування знаків. Поняття «негативний вибір» визнає, що у людини є певна свобода як відтворювати, так і не відтворювати. Невідтворення як активний процес не сформоване у психології» [3, с. 10, 24, 27].

Отже, поняття «негативний неусвідомлений вибір» відображає свободу вибору особистості в ситуації, що вимагає активізації когнітивно-рефлексивних процесів, спрямованих або на самотворення, або на збереження досягнутого рівня цілісності, або на саморуйнування.

Особливе значення в акмеології надається ресурсам особистості, які можуть реалізуватися в майбутньому. Когнітивно-рефлексивні процеси розглядаються не тільки як спосіб примноження психологічного потенціалу, а й як засіб розширення свідомості (О. Анісімов, А. Карпов, І. Семенов, С. Степанов, Г. Щедровицький та ін.). О. Анісімов і А. Деркач (2005), аналізуючи процеси соціальної взаємодії, спрямовані на розвиток особистості, зауважили: «Суть нового лежить у відчуженні від частини своєї поведінки, згоді на його зміну в межах чужих інтересів, у частковому підпорядкуванні інтересам іншого, у виробленні способів взаємодії, в породженні механізмів, що забезпечують дотримання домовленостей протягом певного часу» [6, с. 37].

І. Семенов і С. Степанов, досліджуючи особливості вирішення творчих завдань, відзначають, що «характерною особливістю творчого методу є те, що випробуваний практично відразу осмислює експериментальну ситуацію як умову розкриття його творчих можливостей, а пропонуване для вирішення завдання – як творче, проблемно-конфліктне [49, с. 35]. Водночас рефлексивні процеси включені в будь-який творчий процес (М. Кашапов, А. Пономарьов, А. Рахімов, С. Толстов та ін.). М. Кашапов, аналізуючи закономірності актуалізації творчого потенціалу в управлінні конфліктом, зазначає: «Творчий потенціал в управлінні конфліктом – внутрішня енергетична одиниця, яка стимулює появу різних творчих здібностей». Тоді як А. Рахімов зауважує,

що «творча людина вміє бачити незвичайне в звичайному, вона знайомі явища й об'єкти розглядає під новим кутом зору і виявляє в них нові властивості або застосування їх у новій якості. Для творчої особистості характерним є те, що вона здатна породжувати, здавалося б, несподівані ідеї та рішення проблем у самих невизначених і тупикових ситуаціях» [44, с. 21-25].

Вивчаючи творчу готовність особистості до професійної діяльності, С. Толстов визначає її як «багатокомпонентне утворення, що включає ціннісний, мотиваційний, когнітивний, діяльнісний (операційний), креативний, рефлексивний, емоційно-вольовий та адаптаційний компоненти, для яких характерними є новизна перетворення, здатність адаптуватися до постійно мінливих умов зовнішнього і внутрішнього середовища організації» [53].

Таким чином, когнітивна рефлексія як засіб особистісного самотворення, реалізується на індивідному, індивідуальному, особистісному рівні. Критерії суб'єктності, розроблені в акмеології, задають контекст дослідження особистісного самотворення. Крім характеристик особистості як суб'єкта активності особистісний рівень когнітивної рефлексії включає ряд психологічних утворень, пов'язаних з самосвідомістю особистості – це спрямованість особистості, мотиваційно-сміслові відносини, смислова установка особистості, локус вольового контролю, процеси самопізнання, самоідентифікації, самовизначення.

1.3. Розвиток життєстійкості майбутнього фахівця в процесі його особистісно-професійного становлення

У концепції модернізації української освіти підкреслюється, що суспільству потрібні освічені, моральні, мобільні люди, які вміють приймати рішення, прогнозуючи їх можливі наслідки. У зв'язку з цим, звернення до особистості молодшої людини, його індивідуальності, пов'язано в першу чергу з різними способами психологічної підтримки професійно-особистісного самовизначення та соціальної адаптації учнів в установах професійної освіти, забезпечення психологічного здоров'я особистості.

На початкових етапах професійної освіти структура особистісного самотворення носить відносно збалансований характер, однак, пріоритет окремих факторів змінюється під час кризи особистісної ідентичності. У міру готовності студентів до виходу в доросле життя структура особистісного самотворення знову упорядковується і все більше відповідає особливостям обраної спеціальності.

У значної частини студентів життєстійкість, що дозволяє позитивно виходити з кризових та конфліктних ситуацій, не сформована як стійке утворення особистості. Без зовнішньої професійної психологічної допомоги вони часто не в змозі самотійно знайти конструктивне рішення в ситуаційних і вікових кризових обставинах. Це призводить до істотних внутрішніх деструкцій, а в окремих випадках до суїциду. Однак сьогодні

не існує практики розвитку життєстійкості особистості та системи психологічної допомоги молодим людям, які її потребують.

У зв'язку з цим необхідний певний рівень життєстійкості особистості, щоб пережити кризи, конкуренцію, знизити рівень тривожності.

Людина є життєздатною особистістю, якщо дотримується закону розвитку, що веде до самопізнання. Тобто тут можна говорити про рефлексії. Життя молодій людині стане осмисленим, об'єктивно повним, якщо вона буде здатна щось давати іншим при наявності своєї «самості» і свободи.

Можна припустити, що життєстійкість особистості означає її соціальну та психологічну зрілість, якій властиве «визначення нею свого місця в світі, в суспільстві, володіння стійким світоглядом» (П. Якобсон). На нашу думку, життєстійкість особистості не стільки полягає в різноманітних і глибоких знаннях, її уміннях і навичках, скільки заснована на певних закономірностях розвитку тих якостей, які дають можливість повноцінно проживати в соціумі.

Життєстійкість є «керівним осередком», який спрямовує життєдіяльність індивіда, реалізує вищі цілі особистості, пов'язані з її внутрішнім зростанням. Для того, щоб наповнити поняття «життєстійкість» певним емпіричним змістом і логікою у визначенні критеріїв, показників, індикаторів життєстійкості, розглянемо психологічне розуміння розвитку особистості як реалізації закладеного в ній потенціалу та як самоактуалізацію цілісного об'єкта, що самореалізується.

Представники гуманістичного напрямку, розглядаючи людину як цілісну, творчу особистість, що постійно себе створює, яка прагне до самореалізації і розуміє сенс існування в житті, визначають критерії оцінювання життєздатної особистості (А. Адлер, А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс, К. Юнг).

Явище соціалізації особистості вивчали такі психологи, як К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Г. Андрєєва, А. Асмолов, В. Астапов, Л. Анцифєрова, А. Бодальов, Л. Божович, А. Брушлинський, І. Вачков, Л. Виготський, І. Дубровіна, Ю. Забродін, І. Кон, А. Леонтьєв, Б. Ломов, В. Мухіна, В. Мясіщев, А. Петровський, А. Реан, Д. Фельдштейн, Т. Шилова, Б. Ядов та ін.).

Духовність особистості як певний спосіб існування людини, згідно з Д. Леонтьєвим, є одним з найважливіших характеристик життєстійкості – вільний особистісний вибір серед декількох альтернатив, який, незалежно від його результату, збагачує особистість, дає змогу будувати альтернативні моделі майбутнього і тим самим вибирати і створювати майбутнє.

Життєстійкість – це важливий особистісний ресурс, який сприяє подоланню стресів і досягненню високого рівня психічного і фізичного здоров'я.

Водночас життєстійкість розглядається як певна ступінь «живучості» (Л. Александрова), «відвага бути» (П. Тілліх), «діяти всупереч» (М. Хай-

деггер), «здатність подолання самого себе» (Д. Леонтьєв), «здатність перетворювати проблемні ситуації в нові можливості» (С. Богомаз), «ключовий ресурс» (С. Мадді), здатність виходити за межі самого себе (С. Рубінштейн). Отже, якщо розглядати поняття життєстійкості в межах вітчизняної психології, спираючись при цьому на основну суб'єктно-діяльнійсної концепцію С. Рубінштейна, можна відзначити, що життєстійкість – це мобілізація душевних сил, здатність виходити за межі самого себе, стаючи особистістю і реалізуючи свою людську сутність, одночасно змінюючи, перетворюючи себе самого і світ навколо.

Враховуючи зазначене, критеріями життєстійкості у зрілої особистості є, по-перше, саморозкриття, яке задовольняє потребу, більш високого ґатунку, шляхом посилення своєї присутності в житті і в діяльності інших людей; самовдосконалення і самореалізація. По-друге, це життєва задоволеність, що виявляється у відсутності тривожності й імпульсивності, у внутрішньому контролі, у високому рівні мотивації досягнення. По-третє, життєстійкість проявляється в адекватній самооцінці себе та інших, в незалежності, почуття причетності, єднання з іншими, в глибоких міжособистісних відносинах, в прогностичності.

Відтак, життєздатна особистість – це зріла особистість, яка вміє долати труднощі й перешкоди, цінувати життя, конструктивно змінювати змінюватися через рефлексію, саморегуляцію і самовизначення.

Студент – «дозріваюча» особистість (Л. Виготський). Очевидно, що є студенти, яким необхідна психологічна підтримка для розвитку їх життєстійкості, особливо в пошуках виходу з важких ситуацій [13].

До числа основних засобів психологічної підтримки відносять особливі тактики: «захист», «допомога», «сприяння» і «взаємодія», що дозволяють проектувати і здійснювати педагогічну діяльність, виходячи з характеру проблеми, обставин її виникнення в освітньому процесі, ставлення до проблеми дитини і оточуючих людей. Тактиці психологічної підтримки сприяють профілактика первинних причин, що призводять до хронічної неуспішності студентів; подолання синдрому невдахи; розвиток впевненості підростаючої людини в успішності власних результатів. Все це важко без системи психологічної служби.

Багато дослідників у галузі вікової та педагогічної психології виявили, що проблема пошуку сенсу свого існування, визначення життєвих цілей важливі для збереження психічного здоров'я кожної людини в будь-якому віці. Але є період в житті, коли проблема пошуку стає справді ключовою, визначальною, – це період юності. Спрямованість у майбутнє становить «афективний центр» всієї внутрішнього життя молоді людини (Л. Божович), визнається практично всіма психологами і, мабуть, вже не вимагає доказів. Однак визнання цих тверджень сама по собі не вирішує надзвичайно гострої на сьогодні практичної проблеми допомоги юнацтву в пошуку себе, у визначенні свого місця в світі [11].

Психологи зазначають, що юнацька рефлексія, що дає оцінку всьому, оцінюючи авторитети і соціальні цінності, людей і професії, неминуче приходить до рефлексії власного життя і смерті, до погляду на них з боку.

Професійні можливості стають для молодшої людини мірилом цінності його життя. Найінтенсивніша рефлексія і найнижче самозадоволення сенсом життя характеризує людей молодше 25 років, на цей вік і доводиться студентство.

Емпіричні результати показали, що всім, хто потрапив у важку ситуацію і не може прийняти рішення щодо виходу з неї, потрібна психологічна підтримка. Молода людина може отримати її через психологічну службу. Юнаки та дівчата, які прийшли до вищого навчального закладу, переживають кризу. Вона пов'язана зі зміною соціального статусу, з більш високими вимогами, які пред'являють студенту-першокурснику викладачі, з умінням самостійно здобувати великий обсяг інформації, його переробляти, виділяти головне, істотне. Необхідна адаптація студентів у вишу.

Саме тут студентам потрібно життєстійкість. Не всі випускники загальноосвітніх шкіл, спеціалізованих освітніх закладів, шкіл-інтернатів готові до цього. Особливо важко студентам, які проживають в гуртожитку. Допомогти студентам-першокурсникам адаптуватися до студентського життя, розвинути життєстійкість і є функцією психологічної служби.

Для того, щоб адекватно здійснювати психологічну підтримку студентів, психологам і педагогам необхідно знати особливості юнацького віку, вікову динаміку від курсу до курсу, особливості розвитку, зумовлені індивідуально-фізіологічними потребами майбутніх учасників освітнього процесу.

Проаналізувавши результати досліджень юнацького віку Г. Абрамової, Б. Ананьєва, І. Дубровіної, І. Кона, В. Мухіної, Л. Столяренко, Е. Еріксона, відзначимо, що психологічний розвиток особистості студента – діалектичний процес виникнення і вирішення суперечностей переходу зовнішнього у внутрішнє, процес саморуху, активної роботи над собою.

За всіма напрямками діяльності психологічної служби (психологічне просвітництво, психологічна профілактика, психологічна діагностика, психологічна корекція, консультування) поряд з процесами становлення особистості в освіті повинна бути психологічна підтримка розвитку життєстійкості студентів, особливо з низьким рівнем життєстійкості.

Планомірна і систематична діяльність психологічної служби ЗВО сприяє створенню умов для збереження і зміцнення психічного та психологічного здоров'я, веде до особистісного, інтелектуального і соціального розвитку всіх, хто потребує психологічної підтримки, особливо до розвитку студентів з низьким рівнем життєстійкості, зокрема студентів з особливими освітніми потребами.

Проблема успішної підтримки не може бути вирішена без розуміння завдань, заради яких і організовується система психологічної підтримки в освіті. Це поліпшення всієї моральної ситуації в соціумі, особистісного розвитку кожного учасника освітнього процесу. Критерієм успішності виступає сам студент, який здатний до рефлексії, саморегуляції, самовизначення, самореалізації, а отже, необхідна гранична індивідуалізація. Все це актуально для розвитку особистості студента,

оскільки юнацький вік є сензитивним для самовизначення, вибору життєвого шляху.

Ефективність психологічної підтримки проявляється в позитивних змінах усіх критеріїв життєстійкості: самоаналіз стає більш повним і обґрунтованим, саморегуляція більш стійкою, самовизначення самостійним. Це проявляється через показники за всіма критеріями, а також підтверджується через індикатори.

Згідно із соціологічним опитуванням, більшість студентів має таке уявлення про життєстійкість: 25% опитаних під життєстійкістю розуміють якості людини, 25% – вольову властивість особистості, 40% – здатність людини, 10% – вміння. Отже, під життєстійкістю студенти розуміють окремі індивідуальні особливості особистості або їх складові.

На друге питання «Чи потрібна людині життєстійкість?» Всі студенти відповіли позитивно. У відповідях на подальші питання випробовувані аналізували себе, свої вчинки, ситуації, почуття, думки, тобто займалися рефлексією. Оцінюючи рівень життєстійкості за десятибальною шкалою, 43% опитаних зазначають, що у них середній рівень життєстійкості (5 балів), 20% – нижче середнього (від 1 до 4 балів), 30% – вище середнього; 7% – відповіли, що це якість є, але бали не вказали.

Контент-аналіз дав змогу виділити базові смислові блоки й об'єднати виділені ситуації в такі групи: сімейні відносини – 35%; міжособистісні відносини – 29%; неуспіх в діяльності – 15%; екстремальні ситуації – 15%; не стикалися – 6%.

Контент-аналіз важких ситуацій, в яких опинилися студенти і де їм допомогла життєстійкість, дав змогу виявити такі критерії життєстійкості, як самоаналіз, саморегуляція і самовизначення. На самоаналіз вказали 90% випробовуваних, на саморегуляцію – 80%, на самовизначення – 85%. На всі три критерії вказали 80% реципієнтів.

При вивченні першого критерію (самоаналіз), який можна віднести до рефлексії особистості, були виділені такі показники: відношення до себе (самооцінка), усвідомлення ціннісного досвіду (цінності в спрямованості особистості, актуалізація сенсів).

Нова система освіти (бакалаврський та магістерський рівень) сприяла проблемам в адаптації студентів до умов, що змінилися. Необхідно допомогти кожному студенту з низьким рівнем життєстійкості.

Взаємодія студентів з психологами передбачала визначення засад цілепокладання через створення екстремальних ситуацій, шляхів розвитку діалогічних принципів взаємодії на таких рівнях тактики підтримки: від зустрічі-захисту до зустрічі-підтримки, до сприяння і взаємодії-інтеграції.

Розвиток життєстійких якостей у процесі саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації відбудеться за умови розвитку здатності прийняти свою особистість і усвідомити свої можливості, завдяки відкритості досвіду в студентському колективі в умовах комфортності навчання. Діяльність психологічної служби спрямована також на розвиток адекватної самооцінки студентів.

Самооцінка яскраво відображає прийняті особистістю цінностей, що визначають специфіку її функціонування як механізму саморегуляції і саморозвитку особистості. Самооцінка ототожнюється з емоційно-ціннісним ставленням суб'єкта до себе.

Система психологічної підтримки розвитку життєстійкості студентів включає в себе:

- ідеї саморозвитку і граничної індивідуалізації в освітньому процесі;
- цілі педагогічної взаємодії;
- закономірності і принципи гуманістичного виховання;
- принципи розвитку життєстійкості студентів (гранична індивідуалізація підтримки; орієнтація на ієрархію цінностей студента – йти від реальної, стартової ієрархії студента до духовно-орієнтованої ієрархії; самодетермінація (шукай причину в собі і ресурси для самозміни); полісуб'єктна взаємодія за умов організації психологічної підтримки.

Враховуючи вищезазначену діалектичну єдність принципів, можна дійти висновку, що зовнішніми й внутрішніми умовами набуття життєстійкості є феноменологічна установка психолога (або викладача) на прийняття конкретної людини в конкретній проблемній ситуації; оцінювання динаміки саморозвитку в координатах моральних і етичних цінностей; використання методів психодіагностики як засобу самопізнання і саморозуміння студента; посилення впливу викладачів на створення психологічної безпеки в освітньому процесі вишу через розвиток їх психологічної культури.

1.4. Концептуальна психолого-акмеологічна модель особистісного самотворення в умовах освітньо-реабілітаційного простору

Особистісне самотворення являє собою полікомпонентну когнітивно-рефлексивну структуру, яка зумовлює взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників на основі творчої спрямованості особистості.

Враховуючи психолого-акмеологічне уявлення про невичерпність психологічного потенціалу особистості, слід зазначити, що до значущих процесів особистісного самотворення входить «потенційна сфера, яка визначає тло актуального розвитку» (А. Деркач, 2011). Конкретизуючи зміст потенційної сфери, можна вважати, що вона пов'язана з процесами особистісного сприйняття на рівні надсвідомих взаємодій з колективним несвідомим, ресурси якого є невичерпними. У процесах ноосферного характеру визначальними, на наш погляд, є зміст світогляду особистості, яка допускає існування трансцендентних властивостей психічного цілого, і рівень зрілості особистості, що відображає здатність брати відповідальність за процеси, які впливають на умови існування і розвитку Землі, як носія розумного життя (А. Субетто, 2015).

Основними чинниками акме-орієнтованого саморозвитку людини виступають акме-події і акме-вчинки. Критерієм для визначення акме-події і акме-вчинку виступає пікове переживання (згідно з А. Маслоу) [35].

Психолого-акмеологічними *передумовами* особистісного самотворення виступають *параметри* (ставлення до себе, інших людей, навколишнього світу) і *чинники* особистісного самотворення. Чинники, що визначають процес особистісного самотворення – це соціально значуща ситуація, самосвідомість особистості, надситуативна активність, інтернальність локусу контролю, когнітивно-рефлексивні процеси, що забезпечують реалізацію внутрішніх і зовнішніх дій. Зазначені параметри особистісного самотворення є універсальними для будь-яких дій особистості.

Самосвідомість може розглядатися як «частина свідомості людини, яка містить у більш-менш усвідомленій формі його уявлення про себе, своє ставлення до інших людей і навколишнього світу».

Під особистісним самотворенням розуміється здатність особистості, змінюючи ціннісно-смыслову спрямованість внутрішніх дій, підсилювати і перерозподіляти свої ресурси, вирішуючи завдання саморозвитку й оптимальної реалізації соціально значущих завдань

Таким чином, *параметри* особистісного самотворення (ставлення до себе, інших людей, навколишнього світу) виступають як «система координат», з урахуванням якої розгортається процес особистісного самотворення. До *чинників* особистісного самотворення відносять: соціально значущу ситуацію, самосвідомість особистості, надситуативну активність, інтернальність локус контролю, когнітивно-рефлексивні процеси, що забезпечують реалізацію внутрішніх і зовнішніх дій.

Ситуації особистісного самотворення – це ситуації, для яких характерний запуск процесів самозміни, саморозвитку, самотворення в умовах, що ставлять особистість до межі реальності буття. У психологічному сенсі такі ситуації характеризуються як проблемні критичні соціально значущі, в яких, завдяки основному адаптаційного механізму – стресу, психічний стан «перевалюється» в критичну зону, в якій відбувається керована дезінтеграція психічних процесів, пошук і творче творення нових способів внутрішньої та зовнішньої дії (В. Тонков, 2016).

Психолого-акмеологічними *ресурсами* особистості виступають адаптаційні процеси, когнітивна рефлексія і творча активність особистості. Ресурсний характер цих процесів визначається тим, що їх можна акцентувати в самосвідомості особистості, що дає змогу психіці враховувати спрямованість цих процесів і актуалізувати їх на всіх рівнях життєдіяльності з урахуванням психобіологічної, психосоціальної і психогностичної природи психологічного потенціалу особистості.

Особистісне самотворення ініціюється в умовах проблемної критичної соціально значущої ситуації, що припускає вибір у бік самотворення або відмови від нього.

Структура особистісного самотворення включає три компоненти, які відображають основні сфери активності особистості: активність, пов'язану з продовженням роду, самопізнання і пізнання світу, самореалізацію в соціумі. Психологічними еквівалентами провідних видів активності виступають такі властивості особистості, як життєстійкість, потреба в

пошуку сенсу життя, самостворення, що відображає досвід соціалізації особистості у регуляції основних видів активності. Емпірично доведено, що чинники життєстійкості, смисложиттєві орієнтації та рефлексивне самостворення особистості є взаємопов'язаними компонентами структури особистісного самотворення.

Принцип активності дає змогу розглядати в якості психологічного потенціалу особистості процеси, пов'язані з психобіологічною, психосоціальною, психогностичною природою особистості. Цей підхід конкретизовано на основі низки сучасних концепцій, спрямованих на цілісне дослідження психіки й особистості.

Вплив практичного досвіду активізації когнітивно-рефлексивних процесів на смисложиттєві орієнтації особистості, зокрема, інтернальність локус контролю, конкретизує уявлення про діяльну природу когнітивно-рефлексивних процесів.

Під особистісним самотворенням в умовах освітньо-реабілітаційного простору розуміється здатність особистості, змінюючи ціннісно-смыслову спрямованість внутрішніх дій, підвищувати і перерозподіляти свої ресурси, вирішуючи завдання саморозвитку й оптимального реалізації соціально значущих завдань в спеціальних освітніх умовах.

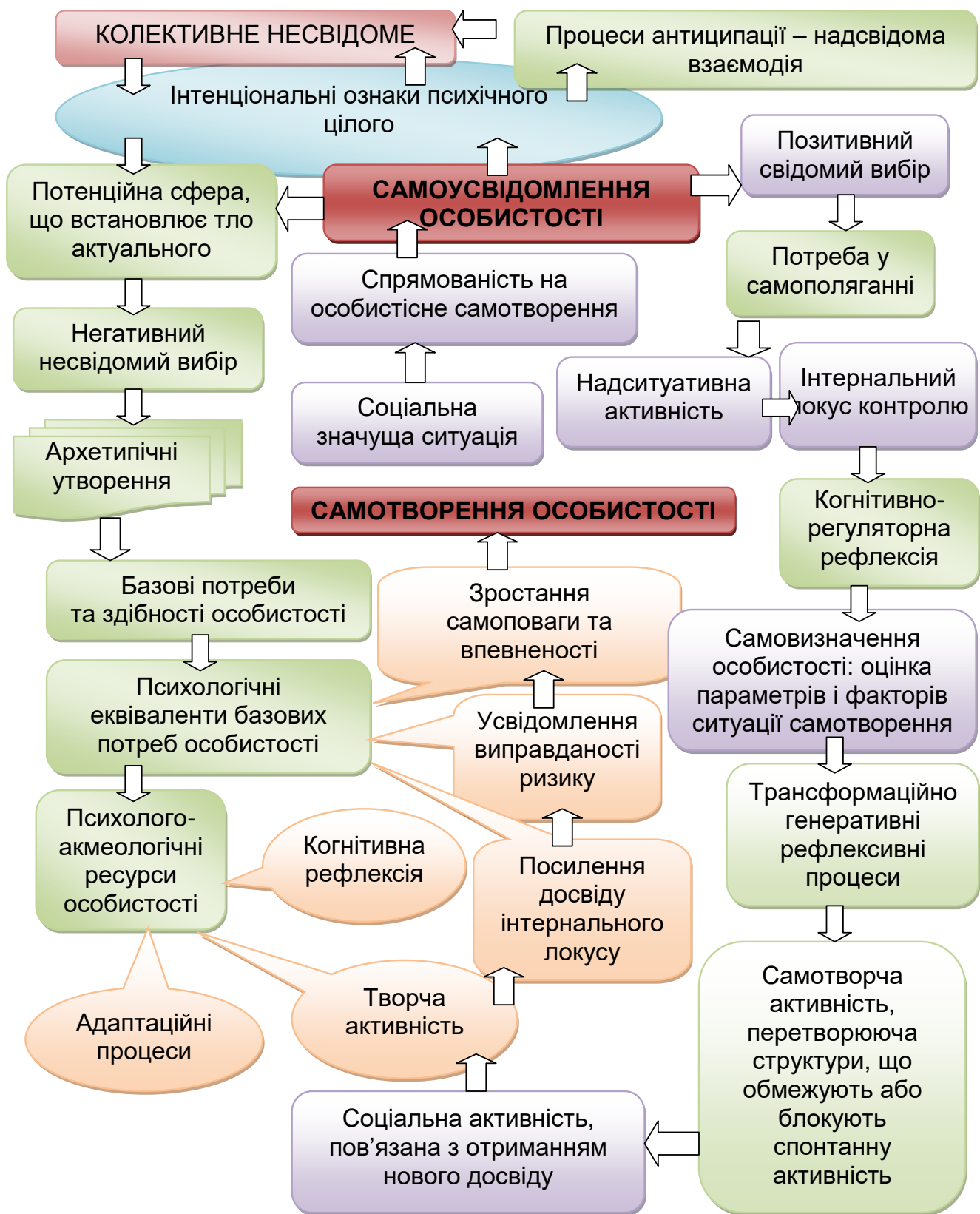
Методологічно важливим у такому визначенні є спряженість провідних (внутрішніх) умов, необхідних для розкриття творчого потенціалу особистості, і зовнішніх в умовах освітньо-реабілітаційного простору, що створюють необхідність вибору: використати ситуацію для самотворення (виявлення в собі нових якостей і невикористаних раніше можливостей), або відмовитися від такої можливості, орієнтуючись на особистісну значущість ситуації, що є проблемною у критично соціально значущій ситуації.

Особистісне самотворення розглянуто як складний акме-феномен, який знаходиться на перетині двох реальностей – внутрішньої, пов'язаної з активізацією особистісного потенціалу, та зовнішньої – пов'язаної зі значущими соціальними факторами, що спонукають особистість до проявів надситуативної творчої активності, що виходить за межі вимог повсякденної ситуації (А. Петровський, 2002).

Концептуальна психолого-акмеологічної модель особистісного самотворення в умовах освітньо-реабілітаційного простору заснована на теоретичних положеннях, що розкривають концептуальні підходи до дослідження особистісного самотворення, зміст психолого-акмеологічних передумов особистісного самотворення, особливості когнітивної рефлексії, яка виступає в якості основи особистісного само творення та умов набуття життєстійкості в освітньому просторі ЗВО.

Модель дворівнева, включає в себе суб'єктні й особистісні складові особистісного самотворення. «Рух» по компонентах моделі дозволяє відтворити процес особистісного самотворення в умовах освітньо-реабілітаційного простору з урахуванням суб'єктних і особистісних складових. Особистісні складові «включають» процес особистісного самотворення. Інші компоненти моделі пов'язані з суб'єктними

складовими освітньо-реабілітаційного процесу особистісного
самотворення.

Будь-який з них за допомогою процесу «означування» або підходів, що дозволяють їх практично активізувати, може бути виведений на рівень усвідомлення і переведений в продуктивні властивості особистості, освоєння яких розширює самосвідомість особистості і одночасно збагачує можливості суб'єктного рівня регулювання всіх рівнів життєдіяльності особистості.

У центрі моделі проблемна, *соціально значуща ситуація*, яка вимагає не просто певної поведінки (Т. Крюкова), а включення психологічних механізмів особистісного самотворення. Пусковим механізмом виступає *спрямованість особистості на самотворення*. У *самосвідомості особистості* в латентному вигляді є досвід активізації когнітивно-рефлексивних процесів, що опосередковано відображають *інтенціональну основу особистісного самотворення*. Через *процеси антиципації* самосвідомість (його надсвідома частина) пов'язані зі сферою *колективного несвідомого*, ресурси якого запускають додаткові можливості особистості через потенційну сферу, що визначає *тло актуального розвитку* і характер *неусвідомленого негативного вибору*. Неусвідомлений негативний вибір активізує *архетипічні утворення*, що несуть родовий досвід предків особистості. *Архетипічні утворення* актуалізують *базові потреби і здібності особистості*, пов'язані з основними рівнями її життєдіяльності (психосоціальним, психобіологічним, психогностичним).

У процесі життєдіяльності базові потреби особистості (потреба в усвідомленні життя, в самоствердженні і самореалізації, у розвитку на основі власного досвіду) ініціюють формування психологічних комплексів, які дозволяють не тільки адаптуватися до світу, а й розвиватися в ньому. Ці комплекси є *«психологічними еквівалентами» базових потреб* особистості – прояви життєстійкості, смисложиттєві орієнтації, рефлексивне самостварення, які визначають характер самореалізації в соціумі.

Психологічні еквіваленти ініціюють *психолого-акмеологічні ресурси особистості*: процеси, пов'язані з *когнітивною рефлексією, адаптаційні процеси і творчу активність особистості*, яка об'єднує в собі наростаючу творчу активність суб'єктних і особистісних складових особистісного самотворення.

На рівні самосвідомості особистість робить позитивний усвідомлений вибір, який тягне за собою відповідальність, ініційовану потребу в *самополяганні, надситуативну активність і інтернальний локус контролю*. *Когнітивно-рефлексивні процеси* актуалізують минулий досвід, пов'язаний з особистісним самотворенням, який дає змогу особистості оцінити параметри і чинники ситуації самотворення. Особистісні складові реалізуються за рахунок складних суб'єктних складових, які забезпечують процеси саморозвитку через подолання і перетворення структур, які блокують *спонтанну активність особистості* і дають змогу розгорнути

соціальну активність особистості, пов'язану з отриманням нового досвіду.

Зовнішня активність підсилює психологічний потенціал особистості, відбувається посилення *творчої активності*, отриманий досвід призводить до посилення впевненості в тому, що людина може впливати на події життя, усвідомлення, що ризик виявився виправданим, зростання самоповаги і впевненості в своїх потенційних можливостях. Як результат особистісне самотворення виходить на новий рівень.

Особистісне самотворення здійснюється на всіх рівнях життєдіяльності особистості: психобіологічному, психосоціальному, психогностичному (М. Єнікєєв, 2015). Психобіологічний рівень включає в себе: генетичні поведінкові програми, які в процесах адаптації відіграють роль *тла*. Психосоціальний рівень забезпечують *вроджені структури базової особистості* у вигляді чотирьох біполярних конструктів, які обумовлюють вибір особистості на всіх етапах її становлення, пов'язаний з життєстверджуючими або життєзнижувальними тенденціями. Психосоціальний рівень життєдіяльності особистості забезпечується процесами, які в згорнутому вигляді виступають як *адаптаційні механізми* вищого порядку, а в ситуаціях утруднення діяльності вимагають розгортання на основі внутрішньої і зовнішньої когнітивної рефлексії. Це процеси самосвідомості, самопізнання, самовизначення, смислова регуляція діяльності, смислова установка – готовність до певної дії.

У моменти неузгодженості відповідного інтерпретатора і змісту наявної ситуації в ситуаціях третього типу психічний стан через механізми стресу «перевалюється» в критичний стан, в якому відбувається керована дезінтеграція колишніх способів вирішення життєво важливих завдань, і вони творять нові способи їх вирішення, що ведуть до перетворень особистості, які носять творчий характер.

На психогностичному рівні приймаються життєво важливі рішення, на основі системи цінностей особистості, в тому числі, ідеал. Результати досвіду соціалізації фіксуються в узагальненій системі інтерпретаторів (Картина світу), через яку особистість сприймає себе, інших людей, навколишній світ. На цьому рівні особистість або підтверджує свою *спрямованість на самотворення*, або відмовляється від цієї спрямованості.

Таким чином, концептуальна психолого-акмеологічної модель особистісного самотворення може служити підставою для моделювання феноменів, пов'язаних з процесами саморозвитку особистості. Крім того, модель відтворює психологічний механізм розвитку творчої активності і показує, як реалізується психологічний потенціал особистості з урахуванням потенціалу колективного несвідомого. Модель відтворює процес перекладу потенційних здібностей особистості в актуальні.

Концептуальна психолого-акмеологічна модель особистісного самотворення відображає процес зародження й розвитку творчої активності особистості. «Рух» за компонентами моделі відтворює процес «перетікання» потребнісно-мотиваційних процесів у ціннісно-змістові з

наростанням творчого потенціалу особистості. Модель показує пріоритет внутрішніх умов особистісного самотворення перед зовнішніми, які виступають як умови, які ініціюють «запуск» процесу самотворення.

Модель виявляє психолого-акмеологічні ресурси особистості (когнітивну рефлексію, творчу активність, адаптаційні процеси) і їх роль у розвитку творчої активності. Рефлексивні процеси в моделі виступають як спосіб множення психологічного потенціалу особистості на всіх рівнях життєдіяльності особистості. На основі актуальних здібностей формуються ширші потенційні, пов'язані з оптимальним самовдосконаленням особистості.

Зміна ставлення до когнітивно-рефлексивних процесів дасть змогу прояснити природу кризи й компенсувати її прояви шляхом «визначуваності» цих процесів і формування позитивного ставлення до них.

Оскільки когнітивно-рефлексивні процеси опосередковано відображають інтенціональну основу творчої спрямованості особистості, «визначуваність» цих процесів і засвоєння методів їх активізації дає змогу виводити на рівень усвідомлення ресурсні властивості психіки, що забезпечують її творчу активність.

Аналізуючи поставлені проблеми та рішення завдань, які визначені у цьому розділі, можна зробити такі висновки.

1. Аналіз сучасних психологічних концепцій, спрямованих на дослідження закономірностей розвитку психіки і особистості, дав змогу теоретично обґрунтувати, що в реалізації «психологічного потенціалу особистості», що лежить в основі особистісного самотворення, беруть участь всі рівні життєдіяльності особистості: психобіологічний, психосоціальний, психогностичний. Кожному рівню відповідають базові потреби і види активності, пов'язані з самореалізацією особистості. Психологічними еквівалентами основних видів активності є прояви життєстійкості, смисложиттєві орієнтації та самоствавлення.

2. Розкрито зміст конструкту «особистісне самотворення», під яким розуміється здатність особистості, змінюючи ціннісно-смыслову спрямованість внутрішніх дій, актуалізувати і перерозподіляти свої ресурси, вирішуючи завдання саморозвитку і оптимальної реалізації соціально значущих завдань.

3. Розроблено концептуальну психолого-акмеологічної модель особистісного самотворення в умовах освітньо-реабілітаційного простору з урахуванням діяльнісної природи когнітивно-рефлексивних процесів, що відображає співвідношення особистісних і суб'єктних складових, зовнішніх і внутрішніх факторів, в якій в якості пов'язаних процесів виступає широкий спектр психологічних феноменів, що відображають характер процесу особистісного самотворення, що включає в себе процеси надсвідомої взаємодії з колективним несвідомим.

4. На основі теоретичного аналізу виявлено, що параметрами особистісного самотворення є: ставлення до себе, інших людей,

навколишнього світу. До факторів особистісного самотворення відносяться: соціально значуща ситуація, самосвідомість, надситуативна активність особистості, інтернальність локус контролю, когнітивно-рефлексивні процеси, що забезпечують реалізацію внутрішніх і зовнішніх дій.

5. Оптимальний варіант особистісного само творення передбачає: готовність до отримання нового досвіду, інтерес до майбутнього, позитивне ставлення до когнітивно-рефлексивних процесів.

Можна дійти висновку, що для продуктивного розвитку процесів особистісного самотворення у суб'єктів освітньо-реабілітаційного простору необхідно в процесі навчання акцентувати на інтенціональному характері свідомості і діяльнісної природи когнітивно-рефлексивних процесів, оскільки вони виконують трансформаційну та генеративну функції, забезпечуючи процес самотворення і творення «духовних продуктів».

Психолого-акмеологічні ресурси особистості можуть бути істотно розширені за рахунок процесів «означування» і активізації когнітивно-рефлексивних процесів, які забезпечують цілісність особистісного самотворення і оптимальний рівень його реалізації.

Перспективу розвитку психолого-акмеологічного підходу вбачаємо в створенні таких практик особистісного самотворення, які дозволять реалізувати психологічний потенціал окремої особистості і суспільства загалом і компенсувати процеси дегуманізації сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / пер. с англ. А. Боковой. Москва : Академический проект, 2007. 240 с.
2. Акмеологический мониторинг личностно-профессионального развития студентов в образовательной системе техникум-вуз / В. А. Бурштейн, В. В. Палагин, С. А. Коробов, В. Н. Софьина, Д. А. Хлыстунов. *Современное образование: содержание, технологии, качество* : материалы VIII Международной научно-методической конференции, 18 апреля 2012 г. Санкт-Петербург : СПбГЭУ «ЛЭТИ».
3. Аллахвердов В. М. Опыт теоретической психологии. Санкт-Петербург, 2015. 235 с.
4. Ангеловский А. А. Профессиональная компетентность как необходимое условие профессионализма (психолого-акмеологический анализ). *Актуальные вопросы современной педагогики* : материалы междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2011 г.). Уфа : Лето, 2011. С. 7-13.
5. Андрущенко В. Основні характеристики європейської вищої освіти та можливості їх реалізації в системі освіти України / В. П. Андрущенко // *Вища освіта України : Теоретичний та науково-методичний часопис*. – 2010. – № 4. С. 5-16.

6. Анисимов О. С., Деркач А. А. Основы общей и управленческой акмеологии : учебное пособие. Москва ; Новгород, 2005. 272 с.
7. Антонюк Л. Л. Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід / Л. Антонюк, Н. Василькова, Д. Ільницький та ін.- К. КНЕУ, 2016. 66 с.
8. Балин В. Д. Психическое отражение: элементы теоретической психологии. Санкт-Петербург : Изд-во С-Петербур. Ун-та, 2013. 376 с.
9. Беліков С. Б. Досвід упровадження Болонської системи освіти в закладах вишу Запоріжжя / С. Б. Беліков, О. В. Климов // Педагогіка і психологія. – 2009. – № 1. С. 17-27.
10. Белкин А. С. Компетентность. Профессионализм. Мастерство. Челябинск : Южно-Уральское кн. изд-во, 2004. 171 с.
11. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Москва, 1998. 464 с.
12. Веккер Л. М. Психика и реальность: единая теория психических процессов. Москва : Смысл, 2008. 685 с.
13. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. / под ред. Т. А. Власовой. Москва : Педагогика, 1983. Т. 5. Основы дефектологии. 368 с.
14. Вяткин Б. А. Лекции по психологии интегральной индивидуальности человека. Москва ; Воронеж, 2017.
15. Гавришак Г. Р. Компетентність та ключові компетенції викладача ЗВО. Матеріали регіонального науковопрактичного семінару «Професійні компетенції та компетентності вчителя», 28-29 листопада 2006 р. – Тернопіль: Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2006. С. 31-32.
16. Грановская Р. М. Психологическая защита. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 476 с.
17. Делор Ж. Образование: сокровище. UNESCO, 2006.
18. Деркач А. А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. Кн. 1-5. Москва : Изд-во РАГС, 2011. Кн. 5: Акмеологические технологии диагностики и актуализации личностно-профессионального роста. 541 с.
19. Дорфман Л. Я. Методологический анализ теории интегральной индивидуальности В. С. Мерлина. Методология и история психологии. 2008. Т. 3. Вып. 3.
20. Драч І. І. Компетентнісний підхід як засіб модернізації змісту вищої освіти. Проблеми освіти: Наук. зб. / Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – 2008. – Вип. 57. С. 44-48.
21. Зеер Э. Ф., Павлова А. М., Сыманюк Э. Э. Модернизация профессионального образования: компетентностный подход. Москва : МПСИ, 2005. 216 с.
22. Зимняя И. А. Социальная работа как профессиональная деятельность. *Социальная работа* / отв. ред. И. А. Зимняя. Москва, 2013. Вып. 2.

23. Изард К. Э. Психология эмоций / перев. с англ. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2009. 464 с. (Серия «Мастера психологии»).
24. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2014. 424 с.
25. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Москва : Изд-во «Наука», 2013.
26. Кічук Н. В. Компетентнісний підхід у вищій технічній школі: проблеми застосування / Н. В. Кічук. ПЕДАГОГІЧНІ ВИДАННЯ / е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку» / Поточні номери журналу та їх автори / Випуск № 2, 2010.
27. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. 510 с.
28. Колесов Д. В., Пономаренко В. А. Отношение к жизни и психология риска : учеб. пособие. Москва : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : Издательство НПО «МОД-ЭК», 2008. 176 с. (Серия «Библиотека психолога»).
29. Крюкова Т. В. Акмеологическая модель развития профессиональной компетентности руководителей муниципальной службы : дис. ... канд. психол. наук / Тамбовский государственный университет им. Г. Р. Державина. Тамбов, 2009. 263 с.
30. Кузьмина Н. В., Софьина В. Н. Акмеологическая концепция развития профессиональной компетентности в вузе. Санкт-Петербург : Издательство НУ «Центр стратегических исследований», 2012. 200 с.
31. Лепорский В. Е. Рефлексия в работах Г. П. Щедровицкого и В. А. Лефевра. Рефлексивный подход: от методологии к практике / под ред. В. Е. Лепского. Москва : «Когито-Центр», 2009. 447 с.
32. Луговий В. І. Європейська концепція компетентнісного підходу у вищій школі та проблеми її реалізації в Україні / В. І. Луговий // Педагогіка і психологія: Науково-теоретичний та інформаційний журнал. – 2009. – № 2. С. 13-25.
33. Максименко С. Д. Теоретико-методологічний контекст сучасної практичної психології. *Практична психологія в контексті культур* : зб. наук. пр. Київ : Ніка-Центр, 2008. С. 6-17.
34. Маркова А. К. Психологические закономерности становления профессионала, общие для разных профессий. *Психологические основы профессиональной деятельности* : хрестоматия / сост. В. А. Бодров. Москва : ПЭР СЭ : Логос, 2016. 855 с.
35. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. ; под общ. ред. Г. А. Балла, А. В. Киричука, Д. А. Леонтьева. Москва : Смысл, 1999. 425 с.
36. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти: Протокол № 3 від 29.03.2016 // Сектор вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України. – К., 2016. 29 с.
37. Моросанова В. И. Самосознание и саморегуляция поведения. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. 213 с.

38. Мотков О. И. Природа личности: сущность, структура и развитие. ГУП «Воскресенская типография», 2007. 248 с.
39. Немчин Т. А. Состояния нервно-психического напряжения. Ленинград : Ленинградский университет, 1993. 167 с.
40. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону : Феникс, 1996.
41. Пономарев Я. А. Психология творчества. Москва : Изд-во «Наука», 1996. 303 с.
42. Прохоров А. О. Смысловая регуляция психических состояний. Психологический журнал. 2009. Т. 30. № 2. С. 5-17.
43. Психолого-педагогічні засади проектування інноваційних технологій викладання у вищій школі : монографія / [В. Луговий, М. Левшин, О. Бондаренко та ін.]; заг. ред. В.П. Андрущенко, В.І. Лугового. – К. : Педагогічна думка, 2011. 260 с.
44. Рахимов А. З. Деятельностный подход в обучении как важнейший фактор творческого развития личности. Психодидактика высшего и среднего образования: материалы десятой юбилейной международной научнопрактической конференции : в 2 ч. / ФГБОУ ВТО «Алтайская государственная педагогическая академия» ; Государственный университет им. Шакарима ; Херсонская академия непрерывного образования ; научные редакторы: А. Н. Крутский, О. С. Косихи. Барнаул, 2014. С. 21-25.
45. Реабілітаційний супровід навчання неповносправних дітей : методичний посібник / укл.: А. Луговський, М. Сварник, О. Падалка. Львів : Колесо, 2008. 144 с.
46. Рерих Н. Листы дневника. Москва : Мастер-Банк, 2012. Т. 3.
47. Россохин А. В., Измагурова В. Л. Личность в измененных состояниях сознания в психоанализе и психотерапии. Москва : Смысл, 2004. 544 с.
48. Семенов И. Н. Методологические проблемы рефлексивной психологии творчества: от изучения креативности к развитию инновационной деятельности. Россия: тенденции и перспективы развития : Ежегодник ИНИОН РАН. Москва : ИНИОН РАН, 2011. Вып. 6. Ч. 1.
49. Семенов И. Н., Степанов С. Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности. Вопросы психологии. 2011. № 2. С. 35.
50. Смирнов А. А., Живаев Н. Г. Психология вузовской адаптации : учебное пособие / М-во образования и науки Российской Федерации, Федеральное агентство по образованию, Ярославский гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2009. 115 с.
51. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. Москва : Психотерапия, 2009.

52. Татур Ю. Г. Компетентность в структуре модели качества подготовки специалиста. *Высшее образование сегодня*. 2014. № 3. С. 21-26.
53. Толстов С. Н. Развитие творческой готовности организатора здравоохранения к профессиональной деятельности : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.13. Шуя, 2004. 527 с.
54. Франкл В. Воля к смыслу. Москва : Эксмо-Пресс, 2008.
55. Ширшина Н. С. Социально-профессиональное самоопределение личности : дис. ... канд. филол. наук. Нижний Новгород, 1995.
56. Super D. E. The psychology of career. New Delhi : Sarup Book Publishers, 2015. 480 p.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНО-РЕАБІЛІТАЦІЙНОЮ АКАДЕМІЄЮ

2.1. Основні теоретико-методологічні підходи до організації управління в вищих навчально-реабілітаційних закладах в сучасній вітчизняній та зарубіжній літературі

У сучасній психолого-педагогічній літературі існує багато різноманітних класифікаційних схем функціонального складу управління. Б. Ломов, Д. Мерсер [24], відзначаючи універсальність побудови будь-якого виду діяльності, в тому числі й управлінського, виділяють у ній такі основні блоки: мотив, ціль, планування, опрацювання інформації, образ чи концептуальна модель, прийняття рішення, дії, перевірка результатів і корекція дій.

Аналізуючи склад управління, М. Марков [21], розглядає п'ять його стадій: цільову, дескриптивну, перспективну, реалізаційну та ретроспективну. Будь-яка з них, якщо взяти окремо, – відносно відокремлена частина управлінського акту, у сфері якої здійснюються певні послідовні процедури, дії і операції. Так, цільова стадія починається із упізнавання й усвідомлення проблеми та необхідності її розв'язання і завершується формулюванням мети. На другій стадії відбувається збір і опрацювання інформації для реалізації мети. Третя стадія пов'язана з трансформацією описуючої інформації в наказову чи командну інформацію. Істотним тут буде прийняття рішення як проекту майбутньої дії. Після прийняття рішення йде реалізаційна стадія, як етап організації виконання цього рішення. Завершує управлінський цикл ретроспективна стадія, сутність якої полягає в аналізі, узагальненні й оцінці досягнутого результату. Наведений аналіз і оцінка виявляють нові проблеми і дають початок новому управлінському циклу. Ретроспективна і дескриптивна стадії подібні, оскільки здійснюються на основі інформаційних процесів.

Аналізуючи сучасні вітчизняні дослідження психологічних основ управління організаціями, які проводили вітчизняні вчені, слід зазначити, що акцент робився в основному на аналізі науково-методичних та